

Ο Δ. Σ. Πατέλης* παρουσιάζει το βιβλίο:

Η γνώση στη διαλεκτική της κοινωνικής εξέλιξης

[του Περικλή ΠΑΥΛΙΔΗ]

Εκδ. ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ, 2012, 21×14, σσ. 305

Στις μέρες μας είναι εξαιρετικά σπάνια τα εγχειρήματα συστηματικής ερευνητικής ενασχόλησης με τα κομβικά ζητήματα της επιστήμης, της παιδείας και της κοινωνίας.

Το βιβλίο αυτό είναι μοναδικό στο είδος του και ως εκ τούτου, συνιστά μια ευχάριστη και ελπιδοφόρο έκπληξη για τον ερευνητή και τον εκπαιδευτικό που συνειδητοποιεί τη σημασία αυτών των ζητημάτων.

Το βιβλίο αποτελείται από πρόλογο, εισαγωγή, επτά κεφάλαια-δοκίμια, βιβλιογραφία και ευρετήρια.

Ο συγγραφέας από τον πρόλογο θέτει το πλαίσιο της ανάδειξης και πραγμάτευσης των κομβικών ζητημάτων του βιβλίου: «Η συζήτηση για τα ζητήματα της γνώσης, δηλαδή για την επιστημονική έρευνα και την εκπαίδευση, καθώς και για τους θεσμούς που συνδέονται με αυτές, αφορά στις προοπτικές της ανθρωπότητας, στη διερεύνηση των δυνατοτήτων και τάσεων

που επιτρέπουν την αλλαγή, εξέλιξη, ανάπτυξη της ανθρώπινης κατάστασης» (σ. 9). Αναδεικνύει τις ραγδαίες αλλαγές που συνεπιφέρει η ανάπτυξη της γνώσης σε συνάρτηση με την παραγωγή, αλλαγές συνηφασμένες με την αντιφατικότητα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Στην **εισαγωγή**, δίνει το περίγραμμα ενός κόσμου «ραγδαίων αλλαγών», σε μια εποχή που «γνωρίζει την ευρύτατη διείσδυση της γνώσης σχεδόν σε όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής και την ανάδειξη της μόρφωσης σε κομβική δραστηριότητα του ανθρώπινου βίου. Η εξέλιξη αυτή ορίζεται από βαθύτατες αλλαγές στη δομή του συστήματος της κοινωνικής εργασίας, σε στενή σύζευξη με τη δυναμική πρόοδο στα πεδία της επιστημονικής έρευνας και της τεχνολογικής καινοτομίας. Η μεγάλης κλίμακας, οργανωμένη και συστηματική δημιουργία επιστημονικών γνώσεων, η εκτενής και ταχύτατη

* Ο Δ. Σ. Πατέλης είναι Αναπληρωτής Καθηγητής στο Πολυτεχνείο Κρήτης, μέλος της Διεθνούς ερευνητικής ομάδας «Η Λογική της Ιστορίας».

χρήση τους για παραγωγικούς σκοπούς φαίνεται να αποτελούν την κύρια οδό της επιτυχίας εντός της παγκόσμιας πλέον και εξόχως ανταγωνιστικής σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής οικονομίας» (σ. 13).

Μέσα από τη μελέτη της συμβολής ερευνητών όπως οι Daniel Bell, Alvin Toffler, Peter F. Drucker, Manuel Castells, Gibbons, Von Krogh, Kleinman & Vallas, Jarvis & Tosey, Jarvis, Ένγκελς, Μαρξ, Βαζιούλιν κ.ά., αναδεικνύονται σημαντικές πτυχές της λεγόμενης «μεταβιομηχανικής κοινωνίας» και της «κοινωνίας της πληροφορίας», της εξέλιξης της κοινωνίας κατά βαθμίδες – κύματα, που οδηγεί στην έλευση του «τρίτου κύματος» (όπου θα κυριαρχεί η πολυμορφία, η παραγωγή σε μικρές παρτίδες υπό τον διαρκώς αμεσότερο έλεγχο του καταναλωτή, η αποκέντρωση και η εξατομίκευση της εργασίας), της «μετακαπιταλιστικής κοινωνίας» (με αποφασιστικό το ρόλο των γνώσεων και όχι του κεφαλαίου), η *ανάδυση της «δικτυακής κοινωνίας»* (ενός νέου τεχνο-οικονομικού συστήματος, του «πληροφοριακού καπιταλισμού») με αλλαγή του περιεχομένου των εργασιών, περιορισμό των μονότονων, επαναλαμβανόμενων δραστηριοτήτων, ενίσχυση της αυτονομίας αλλά και της συνεργασίας μεταξύ των εργαζομένων, εξατομίκευση της εργασιακής δραστηριότητας, σε συνάρτηση με την αποκέντρωση της παραγωγής κ.ο.κ.

Ο συγγραφέας επισημαίνει ραγδαίες και ουσιώδεις αλλαγές στο χαρακτήρα της εργασίας, στο ατομικό και συλλογικό υποκείμενο μιας εργασίας όλο και πιο αυ-

τόνομης, συλλογικής και συναδελφικής με αντίστοιχες αλλαγές στην εργασιακή ηθική. Η σύγχρονη τεχνολογία παραγωγής δημιουργεί όρους όπου «ο κάθε χώρος της καθημερινότητας θα μπορεί πλέον να λειτουργεί ως πεδίο μάθησης, ενώ η σχέση με τη γνώση θα είναι ευέλικτη και ιδιαίτε- ρως εξατομικευμένη, με δυνατότητα ικανοποίησης κάθε είδους μορφωτικής ανάγκης. Ο καθένας θα είναι ολοένα και περισσότερο σε θέση να αποκτά γνώσεις οποιοδήποτε περιεχομένου, οποιαδήποτε στιγμή το επιθυμεί και σε οποιοδήποτε μέρος κι αν βρίσκεται» (σ. 20-21).

Αυτή «η τάση σύζευξης της γνώσης με την εργασία, μετατροπής της τελευταίας σε διανοητική δραστηριότητα, ανάδειξης της μόρφωσης σε περιεχόμενο του ανθρώπινου βίου παραπέμπει στην ιστορική πραγματικότητα για την οποία ο Κ. Μαρξ δήλωνε ότι η παραγωγή του πλούτου θα εξαρτάται ολοένα και λιγότερο από την άμεση εργασία και το χρόνο διάρκειάς της», γεγονός που «σηματοδοτεί τον ορίζοντα της κοινωνικής χειραφέτησης, με τη μορφή της υπέρβασης της ταξικής κοινωνίας και συνάμα της μετάβασης από την προϊστορία της ανθρωπότητας στην πραγματική της ιστορία» (σ. 21). Ο Π. Π. επισημαίνει ότι παρά την πληθώρα σχετικής σύγχρονης βιβλιογραφίας, «η ανάδειξη της σχέσης γνώσης και εργασίας από τη σκοπιά της προοπτικής της κοινωνικής χειραφέτησης αποτελεί επίτευγμα της μαρξιστικής σκέψης... για το μαρξισμό η εργασία έχει εγγενώς μορφωτική διάσταση, ως δραστηριότητα η οποία όχι μόνο

παράγει τα υλικά μέσα που απαιτούνται για την φυσική ύπαρξη του ανθρώπου, αλλά και δημιουργεί τον πολιτισμό, διαμορφώνει τον ίδιο τον άνθρωπο ως κοινωνικό-πολιτισμικό ον» (ό.π.). Όπως τονίζει ο Π.Π., «η συγκεκριμένη οπτική της εξέλιξης της κοινωνίας και της σχέσης μεταξύ εργασίας, γνώσης και μόρφωσης που παρουσιάζουμε εδώ και υπό την οποία θα πραγματευτούμε τα θέματα αυτού του βιβλίου εδράζεται μεθοδολογικά στην θεωρία της κοινωνίας την οποία ο Βίκτωρ Α.Βαζιούλιν αναπτύσσει στο έργο του *Λογική της ιστορίας*. Η ιδιαίτερη σημασία του έργου αυτού συνίσταται στο γεγονός ότι για πρώτη φορά επιχειρείται η μελέτη της κοινωνίας ως αναπτυσσόμενης οργανικής ολότητας, ως εσωτερικής ενότητας διαφορετικών πλευρών, διακρίνονται οι κινητήριες αντιφάσεις και οι νομοτελείς βαθμίδες αυτής της πορείας, και συνάμα ανιχνεύονται οι περαιτέρω προοπτικές της» (σ. 25).

Βάσει αυτής της μεθοδολογίας, «η κοινωνία ως οργανική ολότητα και η εργασία ως ουσία (ουσιώδης σχέση) της κοινωνίας διανύουν μια διαλεκτική διαδικασία ανάπτυξης, εντός της οποίας εμφανίζονται, αναπτύσσονται σταδιακά και ωριμάζουν τα ειδοποιά τους γνωρίσματα. Σε συνάρτηση με αυτή τη διαδικασία ωριμάζει και η γνωσιακή δραστηριότητα των ανθρώπων· η μόρφωση αποκτά κατεξοχήν κοινωνική σημασία. Ακριβέστερα, η γνωσιακή - μορφωτική διάσταση της εργασίας, το εύρος και η σημασία της βρίσκονται στον πυρήνα της ωρίμανσης της εργασίας καθεαυτής» (σ. 24-25). Επομένως, «η ση-

μασία της εκπαίδευσης ως ξεχωριστού τομέα του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, καθορίζεται αποφασιστικά από το βαθμό συμμετοχής των πολιτισμικών επιτευγμάτων της ανθρωπότητας (σύγχρονων και των παρελθοντικών) στην εργασία του κάθε ξεχωριστού ατόμου, από το βαθμό ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας» (σ. 26).

Η ιστορικά κλιμακούμενη αναβάθμιση της θέσης και του ρόλου της γνώσης και της εκπαίδευσης, συναρτάται με την κλιμάκωση της μόρφωσης ως διαμόρφωσης του υποκειμένου της εργασίας και της αντίστοιχης συνείδησης. Η ανάπτυξη του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας συνεπιφέρει και καταμερισμό της εργασίας, βάσει του οποίου «η εκπαίδευση της νέας γενιάς, ως μελλοντικών εργαζομένων, διαφοροποιείται από την άμεση εργασιακή δραστηριότητα, συγκροτείται ως σχετικά αυτόνομος τομέας του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας. Η αυτονομία αυτή σημαίνει, ταυτόχρονα, εμβάθυνση των εσωτερικών δεσμών (σε αντιδιαστολή προς την εξωτερική, άμεση σχέση) μεταξύ εκπαίδευσης και εργασίας» (σ. 27). Επομένως, η σημασία της εκπαίδευσης-μόρφωσης για την εργασιακή δραστηριότητα και την κοινωνική ζωή «ήταν αντίστοιχη της σημασίας και του ρόλου της συνείδησης στην ανθρώπινη εργασία, του βαθμού στον οποίο το κάθε άτομο εργαζόταν ως φορέας γνώσεων και διανοητικών ικανοτήτων, του βαθμού ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας» (σ. 29), άρα και «η μόρφωση, στην πλέον αυθεντι-

κή – ανεπτυγμένη μορφή της, αποτελεί ειδοποιό – θεμελιώδες γνώρισμα ακριβώς της ώριμης εργασίας, της εργασίας που αποτελεί συλλογική, διανοητική, διαχειριστική δραστηριότητα των ανθρώπων» (σ. 30). Έτσι, η μετατροπή της επιστημονικής γνώσης σε παραγωγική δύναμη, η τάση διεύρυνσης του διανοητικού περιεχομένου της εργασίας, συνιστά πτυχή της ουσιώδους αντίφασης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, «της αντίφασης μεταξύ του διευρυνόμενου, αναπτυσσόμενου κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας και της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσής της – των ανταγωνιστικών κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής» (ό.π.).

Στο **1ο κεφάλαιο**, εξετάζεται η γνώση και μόρφωση από σκοπιά ιστορική εντός του γίγνεσθαι της κοινωνίας, στη δυναμική της ανάδειξης του κοινωνικού από το φυσικό, και του βαθμιαίου μετασχηματισμού του πρώτου από το δεύτερο. Εδώ η πρωτόγονη κοινότητα του γένους συνιστά τρόποντινά εν τω γεννάσθαι συλλογικό «υποκείμενο» της όποιας παραγωγικής δραστηριότητας και κοινωνικής ζωής, ενώ «η μορφή συνείδησης που τη διακρίνει, η αρχέγονη μυθολογική – μαγική συνείδηση, αντιλαμβάνεται τον κόσμο του ανθρώπου ως φυσικό σώμα, οργανικά συνδεδεμένο με το μεγάλο σώμα της μητέρας φύσης» (σ. 34), με βασικό χαρακτηριστικό τον ανθρωπομορφισμό. Η μετάδοση της εμπειρικής γνώσης, «είχε κατεξοχήν βιωματικό - παραστατικό χαρακτήρα. Αφορούσε δηλαδή, αφενός, σε αναπαράσταση, με τη μορφή δρώμενων, αλλά και απεικονίσεων, των

εμπειρικά γενικευμένων και συμβολικά κωδικοποιημένων βασικών στιγμών της εργασιακής διαδικασίας, και αφετέρου, σε άμεση εμπλοκή στην παραγωγική δραστηριότητα, σε μετάδοση-αφομοίωση εμπειρικών γνώσεων κατά τη διάρκεια του πράττειν. Η μαθητεία εντός της παραγωγής αποτέλεσε την αφετηριακή και κυρίαρχη για χιλιάδες χρόνια μορφή μετάδοσης των απαραίτητων για τη χειρωνακτική εργασία εμπειρικών γνώσεων» (σ. 36-37). Εξαιρετική είναι η παιδευτική σημασία της προφορικής παράδοσης και της συνδεδεμένη με τελετουργία μίμησης.

Με τη μετάβαση στην παράγουσα οικονομία και στην πρώτη μορφή ιδιωτικής ιδιοκτησίας, στη δουλοκτησία, προκύπτει η γραφή και οι συνακόλουθες ανάγκες οργάνωσης της παραγωγής και της κοινωνίας, με καταγραφή, ταξινόμηση, γενίκευση, αφαίρεση βάσει κριτηρίων, ιδιοτήτων και σχέσεων. Εδώ προκύπτει η αντίληψη της κανονικότητας, της ροϊκότητας (συνέχειας – ασυνέχειας) και της διατύπωσης νόμων (με βασικό νοητικό εργαλείο τα μαθηματικά) και αντίστοιχων ρυθμιστικών κανόνων. Η κλασική δουλεία (στον ελληνικό και ρωμαϊκό κόσμο), «σε συνάρτηση με την διεύρυνση των εμπορευματικών - χρηματικών σχέσεων και την σχετική υποχώρηση των κοινοτικών δεσμών, σημειώνεται σημαντική ανάπτυξη της ανθρωπίνης ατομικότητας» (σ. 44). Εδώ, «η αφοσίωση στις κοινές υποθέσεις της πόλης - κράτους και η προετοιμασία για τον πόλεμο επηρεάζει αποφασιστικά την εκπαίδευση των παιδιών», ενώ «αποφασιστικής ση-

μασίας για την ανάπτυξη της μόρφωσης στις κοινωνίες της κλασικής δουλείας υπήρξε η ενίσχυση του ρόλου του δήμου στην πολιτική ζωή της πόλης και η εγκαθίδρυση ενός συστήματος αυτοδιοίκησης από τα μέλη του» (σ. 44-45). Η γεωγραφική θέση, η ανάπτυξη των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων και της ναυτιλίας και οι συνακόλουθες αφαιρετικές, μετρικές-υπολογιστικές ανάγκες και δεξιότητες, σε συνδυασμό με τα παραπάνω, οδήγησαν στην εμφάνιση επιστημονικών γνώσεων, μιας αντίληψης για το Λόγο, και ενός είδους «ανώτερης παιδείας με περιεχόμενο της κυρίως τις τέχνες που θα ονομαστούν ελευθέρια: τη διαλεκτική, τη ρητορική, τη γραμματική αλλά και την αστρονομία, την αριθμητική, τη γεωμετρία και την αρμονία. Επρόκειτο για παιδεία θεωρητική, πέραν οποιωνδήποτε εργασιακών ενασχολήσεων» (σ. 45). Στο βαθμό που η γνώση αποκόπτεται από την τεχνική εργασιακή πρακτική, παίρνει τη μορφή τεχνικής-τέχνης επιβολής επί των άλλων (πολιτική, ρητορική, χειραγωγική διδακτική). Παράλληλα, προκύπτει και μια καλλιέργεια «χάριν της επίδειξης περίτεχνου ύφους και κομψότητας του λόγου, μακριά από τα μεγάλα κοινωνικά ζητήματα της εποχής» (σ. 46). Έτσι, «στην κλασική αρχαιότητα και εντός των κύκλων μιας ολιγάριθμης ελίτ μορφωμένων πολιτών θα γεννηθεί η αντίληψη περί ιδεώδους βίου, αφοσιωμένου σε θεωρητικές ενασχολήσεις με στόχο τη γενική καλλιέργεια και ανάπτυξη της νόησης, χάριν εαυτής... θα εμφανιστεί η ιδέα ότι ελεύθερος άνθρωπος είναι αυτός ο οποίος εντός του βίου του δύναται να καταπιάνεται με

ασχολίες που δεν υπηρετούν τίποτε άλλο εκτός από τον ίδιο τον εαυτό του και τις σχέσεις του με τους άλλους ελεύθερους ανθρώπους», μαζί με μια εξιδανίκευση της ενασχόλησης με τη θεωρητική γνώση, που «ήταν η άλλη όψη της κυρίαρχης απαξιοτικής στάσης προς τις τεχνικές - χειρωνακτικές εργασίες, καθώς και προς την εκπαίδευση που συνδεόταν με αυτές» (σ. 49). Ωστόσο, «τα κοινωνικά και πνευματικά αδιέξοδα που θα αντιμετωπίσει η όψιμη αρχαιότητα και η ευρεία διάδοση του μυστικισμού θα καταστήσουν ιδιαίτερα δύσκολη την αναπαραγωγή του ολιγάριθμου στρώματος των Ελλήνων επιστημόνων, η οποία και θα σταματήσει οριστικά τον 4^ο αιώνα μ.Χ., με την ανακήρυξη του χριστιανισμού σε επίσημη θρησκεία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας» (σ. 52).

Στη φεουδαρχική κοινωνία, όπου κυριαρχεί η μεγάλη ιδιωτική ιδιοκτησία (γαιοκτησία) σε αναντίστοιχη εαυτής βάση, οι φυσικής προέλευσης δεσμοί μεταξύ των ανθρώπων δεν έχουν ακόμα μετασηματιστεί από τους ιστορικούς προέλευσης δεσμούς, ενώ η ζωή του ανθρώπου υπόκειται σε αυστηρό ρυθμιστικό πλαίσιο. Τα παραπάνω προσδίδουν στη συνείδηση του ανθρώπου κατεξοχήν ομαδικό, κοινοτικό, συντεχνιακό χαρακτήρα, βάσει προδιαγεγραμμένων ηθών, ενώ είναι εξαιρετικά ασθενή τα στοιχεία αυτόνομης σκέψης κάτω από την πίεση της θρησκευτικής και των δεισιδαιμονιών. Κύριος θεσμός μετάδοσης γνώσεων παραμένει η οικογένεια, ενώ η οργανωμένη εκπαίδευση (εκκλησιαστικά σχολεία, μοναστικά και επισκοπικά)

ηγεμονεύοταν από την εκκλησία και συνιστούσε κατήχηση, διδασκαλία με τη βοήθεια της επανάληψης και απομνημόνευσης των χριστιανικών δογμάτων. «Το 12^ο και 13^ο αιώνα σε συνθήκες ευρύτερης ανάπτυξης των πόλεων, ως οικονομικών, πολιτικών και πνευματικών κέντρων, θα κάνουν την εμφάνισή τους και τα πρώτα πανεπιστήμια, αποτελώντας μετεξέλιξη των καθεδρικών σχολείων. Συγκροτημένα ως συντεχνίες καθηγητών και φοιτητών, θα αποτελέσουν το προνομιακό κέντρο των ανώτερων σπουδών, με βασικά γνωστικά πεδία, τις ελευθέρια τέχνες, την ιατρική, το δίκαιο και τη θεολογία.

Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, συγκροτούμενη από ένα, εν πολλοίς, τυποποιημένο πρόγραμμα σπουδών, θα δομηθεί πάνω στην παράδοση του σχολαστικισμού, σύμφωνα με την οποία όλα τα γνωστικά πεδία συνδέονται μεταξύ τους διαμορφώνοντας μια ιεραρχικά δομημένη ολότητα, η οποία ξεκινά από τις ελευθέρια τέχνες και καταλήγει στη θεολογία. Η θεολογία, ταυτιζόμενη με την υπέρτατη γνώση, θα αποτελέσει το θεμέλιο λίθο και συνεκτικό δεσμό όλων των άλλων γνώσεων» (σ. 57-58). Η τεχνική-πρακτική γνώση συνδέεται με το συντεχνιακό θεσμό της μαθητείας, που συνάπτεται «με την κυριαρχία εντός της εργασίας χειροκίνητων μέσων παραγωγής, για την κατασκευή και λειτουργία των οποίων είναι αρκετή η αξιοποίηση της συσσωρευμένης εμπειρίας» (σ. 60). Ακόμα και στον ύστερο Μεσαίωνα «ο αλφαριθμητισμός ήταν κάτι που ενδιέφερε και απασχολούσε ένα μικρό μέ-

ρος του πληθυσμού, κυρίως τους κληρικούς, τους ασκούντες διοικητικό έργο και τους εμπόρους» (ό.π.). Ωστόσο, στον ύστερο Μεσαίωνα βάσει «της εμπορευματικά προσανατολισμένης βιοτεχνικής παραγωγής θα αρχίσει να διαμορφώνεται μια νέα σχέση μεταξύ γνώσης και εργασίας, ριζικά διαφορετική από ό,τι είχε γνωρίσει μέχρι τότε η ανθρωπότητα», ενώ «από τον 15ο αιώνα, στις περιοχές της Ευρώπης, όπου αναπτύσσονται οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις, παρατηρείται η τάση προς περισσότερο πρακτικά σκεπτόμενους λογίους και περισσότερο θεωρητικά καταρτισμένους τεχνίτες» (σ. 60-61). «Τον 17^ο αιώνα η ρήξη που πραγματοποιείται με τις αυθεντίες του παρελθόντος είναι πλέον μη αναστρέψιμη. Μορφές όπως ο Γαλιλαίος, ο Νεύτωνας, ο Κοπέρνικος, ο Χάρβεϊ, ο Ντεκάρτ και ο Λάιμπνιτς θα σηματοδοτήσουν την έναρξη της επιστημονικής επανάστασης, την εποχή της συστηματικής χρήσης του πειράματος, των μαθηματικών και της λογικής, από την οποία θα προκύψουν τα θεμέλια της κλασικής επιστήμης. Από δω και πέρα η επιστήμη θα προσελκύει ολοένα και περισσότερο το ενδιαφέρον των ανθρώπων, συγκλίνοντας διαρκώς με την τεχνολογία και την τεχνική-παραγωγική τους δραστηριότητα» (σ. 62).

Το 2ο κεφάλαιο, με τίτλο «Προς μια «κοινωνία της γνώσης»;» είναι αφιερωμένο σε μια εξαιρετική ανάλυση της αντιφατικής θέσης και του ρόλου της γνώσης στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατίας, η ιστορική εξέλιξη της οποίας, κατά τον Π.Π., «συνοδεύτηκε από τη συγκλονιστική αναβάθμιση της

οικονομικής σημασίας της γνώσης και της μόρφωσης, καθώς και της επίδρασής τους σε όλο το φάσμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Η επιστήμη για πρώτη φορά βρέθηκε στο επίκεντρο του κοινωνικού ενδιαφέροντος, γνώρισε τεράστια ανάπτυξη και άρχισε να επηρεάζει αποφασιστικά τα μέσα και το χαρακτήρα της παραγωγής. Συνάμα, η απόκτηση γνώσεων και, κυρίως, η οργανωμένη εκπαίδευση, έφτασαν να αποτελούν αντικείμενο δραστηριότητας της πλειονότητας του πληθυσμού». Η γενικευμένη κυριαρχία των εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων «επέφερε την κυριαρχία, για πρώτη φορά σε παγκόσμια κλίμακα, κοινωνικών-ιστορικής προέλευσης δεσμών μεταξύ των ανθρώπων, ολοκληρώνοντας (σε σημαντικό βαθμό, όχι όμως απολύτως) το μετασχηματισμό των φυσικών σχέσεων» (σ. 63). Οι εμπράγματοι όροι της παραγωγής (η νεκρή-αντικειμενοποιημένη εργασία του παρελθόντος) κυριαρχούν επί της ζωντανής εργασίας, ενώ η εξιδανίκευση του εμπορευματοκατόχου σε καθεστώς ισότητας ενώπιον του νόμου οδηγεί στα προτάγματα της αυτονομίας του ατόμου, του ορθού λόγου και της διαφωτιστικής παντοδυναμίας των παιδαγωγών που χαρακτηρίζουν την κλασική αστική φιλοσοφία.

«Η διαρκής εξέλιξη των μέσων και του χαρακτήρα της παραγωγής, ιδιαίτερα δε η ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας (ως συνέπεια της κίνησης του νόμου της υπεραξίας και του προσανατολισμού της επιχειρηματικής δραστηριότητας στην ιδιοποίηση του μέγιστου κέρδους), συνεπάγε-

ται την κυριαρχία των μηχανών, μέσωσν εργασίας τα οποία αποτελούν τεχνολογική εφαρμογή συσσωρευμένων επιστημονικών γνώσεων» (σ. 64). Εδώ «τα άτομα, προκειμένου ακριβώς να είναι αυτόνομες ατομικότητες, χρειάζεται να μορφωθούν, να αποκτήσουν γνώσεις αλλά και επαρκώς καλλιεργημένη σκέψη, ώστε να είναι σε θέση να αντιλαμβάνονται σαφώς σε τι συνίσταται το ιδιωτικό τους συμφέρον, να χαράζουν τους δικούς τους στόχους, να κάνουν τις δικές τους επιλογές και να διαπραγματεύονται επωφελώς τους όρους των οικονομικών συναλλαγών και κοινωνικών αλληλεπιδράσεών τους» (σ. 66). Ακριβώς «οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής είναι αυτές που προσέδωσαν εξόχως πρακτική διάσταση στο γνωσιακό ενδιαφέρον του ανθρώπου για τον κόσμο, που συνέδεσαν την επιστημονική έρευνα με την υλοποίηση παραγωγικών, οικονομικά ωφέλιμων στόχων.

»Η κεφαλαιοκρατική οικονομία, υποτάσσοντας τη γνωσιακή δραστηριότητα στους σκοπούς της, συνδέοντας το ερευνητικό ενδιαφέρον για τον κόσμο με την επιδίωξη υλικού οφέλους, μετατρέποντας διαρκώς την κεκτημένη γνώση σε τεχνολογία και σε παραγωγικά αποτελέσματα, επιτελεί ένα σημαντικό εκπολιτιστικό έργο: απεγκλωβίζει τον άνθρωπο από τη φυσική-ζωώδη υποταγή του στις φυσικές δυνάμεις, τοποθετεί μεταξύ αυτού και της φύσης δυνάμεις τεχνικές - πολιτισμικές, η διαρκώς διευρυνόμενη ισχύς των οποίων συνεπάγεται τη διεύρυνση της ανθρώπινης δύναμης και ελευθερίας μέσα στο βασίλειο

της φύσης, ενώ συνάμα απομυθοποιεί τη φύση, καταφέροντας ισχυρό πλήγμα στις παραδοσιακές μορφές συνείδησης, στις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες» (σ. 66).

Χαρακτηριστικό των προβιομηχανικών σχηματισμών, αλλά και των πρώτων βημάτων της μηχανοτεχνίας των αρχών της βιομηχανικής επανάστασης του 18ου αι., ήταν χρήση δεξιοτήτων του εμπειροτέχνη. Από το πρώτο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, η ανάγκη περαιτέρω βελτίωσης των ατμομηχανών συνέβαλε στην ανάπτυξη των φυσικών και τεχνικών επιστημών. «Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα αρχίζει μια νέα περίοδος της βιομηχανικής επανάστασης και της μετατροπής της επιστήμης σε παραγωγική δύναμη, συναπτόμενη με την είσοδο της κεφαλαιοκρατίας στο στάδιο του ιμπεριαλισμού και την σταδιακή κατάρρευση της εντατικής ανάπτυξης της έναντι της εκτατικής» (σ. 72), γεγονός που οδηγεί -ιδιαίτερα κατά τον 20ο αι.- σε περαιτέρω σύζευξη επιστήμης και παραγωγικής διαδικασίας, με ραγδαία ανάπτυξη όλων των επιπέδων της έρευνας (βασικής, εφαρμοσμένης, τεχνολογικής) και αντίστοιχη αναβάθμιση της εκπαίδευσης.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επιστημάνσεις του ΙΙ.Π. αναφορικά με την πληροφορικοποίηση και διαδικτύωση της παραγωγής, με τη δημιουργία και ανάπτυξη αυτομάτων-αυτενεργών παραγωγικών συστημάτων, με την όλο και ευρύτερη χρήση ψηφιακών προσομοιώσεων σεναρίων, που λειτουργούν ως μέσα πολλαπλασιασμού ισχύος, επιτάχυνσης, διακριβωσης, διεύρυνσης και εμβάθυνσης της εμβέλειας

του νοητικού πειράματος, με αντίστοιχη συρρίκνωση της χρήσης της μεθόδου δοκιμής και σφάλματος. Τα παραπάνω συνδέονται με την ανάδυση ενός «νέου τύπου εργαζομένου, ο οποίος επιδίδεται κατά κανόνα σε μη τυποποιημένες - καινοτόμες εργασιακές δραστηριότητες αξιοποιώντας γνώσεις, φαντασία και δημιουργικότητα», ενώ «θεμελιώδες χαρακτηριστικό της εποχής μας είναι η τάση σύνδεσης σε ένα ενιαίο παγκόσμιο σύστημα των πλέον βασικών πλευρών της ανθρώπινης δραστηριότητας: της επιστημονικής μελέτης του κόσμου, των τεχνολογικών εφαρμογών της γνώσης, της παραγωγής υλικών αγαθών, της διευθυντικής εργασίας, της πολιτισμικής δημιουργίας και των διαδικασιών εκπαίδευσης - μόρφωσης» (σ. 76-77). Τα παραπάνω οδηγούν σε μια νέα αντίληψη της κοινωνικής σημασίας της εκπαίδευσης, ως δραστηριότητας «μετάδοσης - διάδοσης ορθών, έλλογων γνώσεων», η οποία, «σε συνάρτηση με την ανάπτυξη των επιστημών, μπορεί να οδηγήσει την ανθρωπότητα στην οδό της διαρκούς προόδου» (σ. 78). Επιπλέον, «η μεγάλη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που συντελείται με τη βιομηχανική επανάσταση, η συνακόλουθη αύξηση του παραγόμενου προϊόντος και η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος θα δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για το δραστικό περιορισμό της παιδικής εργασίας, την αποδέσμευση της παιδικής ηλικίας από παραγωγικές δραστηριότητες και τη μετατροπή της σε ηλικία της σχολής και του σχολείου. Η παιδική ηλικία, ως περίοδος εκπαίδευσης, είναι επίτευγμα της βιομηχανικής κεφαλαιοκρατίας» (σ. 79). Επιπλέον,

«ο γενικός αλφαριθμητισμός, καθώς και η εξοικείωση με τα μαθηματικά και τις φυσικές επιστήμες συγκροτούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την οποιαδήποτε περαιτέρω εξειδίκευση του εργασιακού δυναμικού, έστω και με τη μορφή της μαθητείας στους χώρους εργασίας, δεδομένου ότι η ευρεία χρήση εκμηχανισμένων μέσων παραγωγής απαιτεί την ικανότητα ανάγνωσης, κατανόησης και πιστής εφαρμογής τεχνικών κανόνων, παρακολούθησης ποσοτικών δεικτών και υπολογισμού μεγεθών, αντίληψης των ιδιομορφιών και της δυναμικής ποικίλων φυσικών και χημικών φαινομένων της τεχνολογίας» (σ. 80).

Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι επισήμανσεις του συγγραφέα σχετικά με τον αύξοντα ρόλο της συνείδησης και της ιδεολογίας σε συνάρτηση με τη διάκριση των ταξικών σχέσεων επί κεφαλαιοκρατίας: «Στην αστική κοινωνία, ως συνέπεια της κατίσχυσης των κοινωνικών δεσμών επί των φυσικών, για πρώτη φορά οι ταξικές σχέσεις διακρίνονται με σαφήνεια από τις φυσικές και συνειδητοποιούνται ως τέτοιες. Καθίσταται, δηλαδή, αντιληπτός ο ταξικός διαχωρισμός της κοινωνίας, η διαφοροποίηση –αντίθεση των ανθρώπων εντός της εργασίας (βάσει της θέσης τους στην παραγωγή και της σχέσης τους προς τα μέσα παραγωγής), και εμφανίζονται καθαυτό ταξικές μορφές συνείδησης. Αυτό αφορά, πρωτίστως, την τάξη της μισθωτής εργασίας, την πρώτη υφιστάμενη την εκμετάλλευση τάξη, η οποία αποκτά συνείδηση των ταξικών της συμφερόντων και των κοινωνικών της προοπτικών. Σε ση-

μαντικό βαθμό όμως αυτό ισχύει και για την αστική τάξη, η οποία δύναται, εντός ορισμένων ορίων (κυρίως υπό την καθοριστική πίεση της ταξικής πάλης και την άμεση αμφισβήτηση της κοινωνικής της θέσης) να διακρίνει κινδύνους και απειλές για την ταξική της κυριαρχία, ώστε να προβεί και σε σκόπιμη, ιδεολογική δραστηριότητα υπεράσπισης του κοινωνικού της συστήματος. Γι' αυτό το λόγο η εκπαίδευση στην αστική κοινωνία (κατεξοχήν στην αστική κοινωνία) συνάπτεται και με τη διάδοση της ιδεολογίας που απηχεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης» (σ. 82). Ωστόσο, οι επιστημονικές γνώσεις που διδάσκονται στο μαζικό βιομηχανικό σχολείο, «διακρίνονται από υψηλό βαθμό τυποποίησης και ομοιογένειας. Η δε διδασκαλία τους αποσκοπεί στην αφομοίωσή τους από τους μαθητές ως δεδομένων και στατικών. Παράλληλα, το εν λόγω σχολείο, διαμέσου ενός συστήματος ποινών και επιβραβεύσεων, επιχειρεί να καλλιεργήσει ευρέως πειθαρχημένη συμπεριφορά, ετοιμότητα υπακοής σε κανόνες και εντολές, υπευθυνότητα, ικανότητα αυτοελέγχου και συντονισμού των ατομικών ενεργειών με αυτές της ομάδας» (σ. 83).

Σε συνάρτηση με την κάλυψη αναγκών για υποκείμενο επαναλαμβανόμενης (μαζικής) παραγωγής-εργασίας δομείται η δομή, το περιεχόμενο, οι τρόποι και τα μέσα της παρεχόμενης εκπαίδευσης και ειδικεύσεως. Σημαντικές μεταβολές επέρχονται με την ανάδειξη των αναγκών για άλλου τύπου υποκείμενο, της ανανεούμενης-αναπτυσσόμενης εργασίας, με αύξο-

ντα εντός της τα στοιχεία επιστημονικότητας και δημιουργικότητας, οπότε «καθίσταται αναγκαία (όχι όμως κυρίαρχη) η αναβάθμιση της παιδαγωγικής σχέσης, η ενίσχυση της προσωπικής διάστασής της, η αύξηση του λόγου διδασκόντων-διδασκομένων, η μεγαλύτερη προσοχή στις ιδιαιτερότητες της κάθε προσωπικότητας, στις προσωπικές κλίσεις και επιθυμίες των μαθητών, αλλά και η δημιουργία δυνατοτήτων για την πολύπλευρη και διαρκή μόρφωση και πνευματική ανάπτυξη των ίδιων των εκπαιδευτικών, για την καλλιέργεια και ικανοποίηση των πολιτισμικών τους αναγκών» (σ. 86). Εδώ σκιαγραφείται με σαφήνεια η νομοτελής τάση: «Στην εξελικτική της πορεία η κεφαλαιοκρατική κοινωνία κινήθηκε από την παραγωγή που στηριζόταν σε χειροκίνητα μέσα εργασίας, δημιουργημένα στη βάση της εμπειροτεχνίας, προς την παραγωγή που εδράζεται σε αυτοματοποιημένα μέσα, τα οποία συνιστούν ενσάρκωση επιστημονικών γνώσεων, από την αυτόνομη, εν πολλοίς απομονωμένη εργασία μικρών ανθρώπινων ομάδων προς παγκόσμια δίκτυα παραγωγικών αλληλεπιδράσεων, οικονομικής και πολιτισμικής επικοινωνίας, από τον χειρώνακτα εργαζόμενο, φορέα μυϊκών δυνάμεων και συσσωρευμένης σε μικρές κοινότητες εμπειρικής γνώσης, προς τον εργαζόμενο - φορέα επιστημονικών γνώσεων και ποικίλων πολιτισμικών, κατεξοχήν κοινωνικών ικανοτήτων, δημιουργήματα της εκπαίδευσης και του παγκόσμιου πολιτισμού» (σ. 87).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κριτική που ασκεί ο Π.Π. στην «αντίληψη ότι στον κα-

πιταλισμό το εκπαιδευτικό σύστημα αποκτά κατανημητική λειτουργία, ότι δηλαδή, δια μέσου των εξεταστικών του μηχανισμών και των διαδικασιών πιστοποίησης γνώσεων κατανέμει τους ανθρώπους στην παραγωγή», αντίληψη η οποία -κατά τον ίδιο- «ενδεχομένως να λειτουργεί παρελκυστικά εάν δε λαμβάνεται υπόψη ότι, εν προκειμένω, ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας πραγματοποιείται διαμέσου των σχέσεων παραγωγής, οι οποίες είναι σχέσεις κατανομής, όχι μόνον του αποτελέσματος της παραγωγής, αλλά και των μέσων παραγωγής, του αντικειμένου της παραγωγής, καθώς και των ίδιων των ανθρώπων, ως παραγωγικών δυνάμεων. Στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία η κατανομή των εργαζομένων στο σύστημα της παραγωγής πραγματοποιείται με την κρίσιμη πράξη της πώλησης της ικανότητας προς εργασία αντί μισθού. Η εκπαίδευση, για λόγους που παρουσιάσαμε πρωτύτερα, αποκτά έναν ιδιαίτερο ρόλο στη διαμόρφωση της ικανότητας προς εργασία. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι είναι η εκπαιδευτική θεσμικότητα, με τις εσωτερικές αξιολογικές της διαδικασίες, αυτή που καθορίζει τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, αντί των ίδιων των σχέσεων παραγωγής. Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστική η περίπτωση της απαξίωσης στην αγορά εργασίας (της δυσκολίας εύρεσης εργασίας, της καταδίκης σε ανεργία) και εργαζομένων, οι οποίοι μπορεί μεν να είναι κάτοχοι ανώτατων ακαδημαϊκών τίτλων, πλην όμως δεν υπάρχει γι' αυτούς η αναγκαία ζήτηση εκ μέρους του κεφαλαίου. Σε κάθε περίπτωση, το γεγονός ότι το εκπαιδευτικό σύστημα, ως ξεχωριστός κλάδος

της κοινωνικής εργασίας όπου διαμορφώνονται οι εργασιακές ικανότητες των εργαζομένων, επηρεάζει τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας (δεδομένου ότι διαμορφώνει τους προοριζόμενους για καταμερισμό διαφορετικούς τύπους εργαζομένων) ουδόλως σημαίνει ότι οι ίδιες οι εκπαιδευτικές διαδικασίες συνιστούν μηχανισμό κατανομής. Συνακόλουθα, το πρόβλημα του ταξικού - υποδουλωτικού καταμερισμού εργασίας είναι, πρωτίστως, πρόβλημα των σχέσεων παραγωγής. Η αντιμετώπισή του αφορά στην αλλαγή των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής και όχι απλώς στην υιοθέτηση λιγότερο επιλεκτικών - ταξινομικών - κατανεμητικών εκπαιδευτικών συστημάτων» (σ. 89). Η κριτική αυτή, κατά τη γνώμη μου, συνδέεται με μια μάλλον άκαμπτη οριοθέτηση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ως πέρα κι έξω από τις σχέσεις παραγωγής κείμενης δραστηριότητας και πεδίου σχέσεων. Ισχύει κάτι τέτοιο στα πλαίσια της μεθοδολογίας της Λογικής της Ιστορίας, στα πλαίσια της διαλεκτικής θεώρησης της σχέσης μεταξύ καταμερισμού εργασίας και σχέσεων παραγωγής;

Η διανομή και οι σχέσεις παραγωγής συνιστούν πλευρά της κοινωνίας ως ολότητας, μια πλευρά, η αναγκαιότητα της οποίας απορρέει από τον κοινωνικό χαρακτήρα της εργασίας, από τον χαρακτήρα της εργασίας ως όλου. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι σχέσεις παραγωγής συνάπτονται με τον καταμερισμό της εργασίας, εξαρτώνται από αυτόν σε βαθμό ευθέως ανάλογο της επίδρασης που ασκεί στη συνολική εργασία ως όλο, στο βαθμό που εξαρτάται

από το κάθε είδος της εργασίας η συνολική εργασία ως όλο. Επομένως, «ο καταμερισμός της εργασίας συνιστά σχέση παραγωγής ακριβώς ως κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας. Τα διάφορα είδη της εργασίας συνιστούν σε διαφορετικό βαθμό το όλο, τη συνολική εργασία και κατά αντίστοιχο τρόπο, ποικίλλει ο ρόλος τους ως σχέσεων παραγωγής και εντός των σχέσεων παραγωγής» (Βασιούλιν Β. Η Λογική της Ιστορίας. Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας. Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 211). Εντός της ώριμης εργασίας, τα διάφορα είδη της εργασίας, ως προς τη σημασία τους, διαδραματίζουν ετεροβαρή ρόλο στη συνολική εργασία. Φερ' ειπείν, η παραγωγή μέσωσ εργασίας είναι σημαντικότερη της παραγωγής αντικειμένων κατανάλωσης, ενώ η παραγωγή-προπαρασκευής του ανθρώπου της εργασίας είναι σαφώς σημαντικότερη των δύο πρώτων. Η ιεραρχία αυτή αντανακλά και στο ρόλο των εν λόγω ειδών της εργασίας ως σχέσεων παραγωγής και εντός των σχέσεων παραγωγής. Με αυτή την έννοια, η θέση και ο ρόλος της παραγωγής-προπαρασκευής του ανθρώπου της εργασίας μέσω της παραγωγής-προπαρασκευής-αναπαραγωγής γνώσεων (εκπαίδευση) είναι στρατηγικής σημασίας εντός του συνολικού καταμερισμού της εργασίας, άρα αντίστοιχη είναι η θέση, ο ρόλος, και η συνεισφορά της ως σχέσης παραγωγής και εντός των σχέσεων παραγωγής. Τα παραπάνω συνδέονται με τον ειδικό (ιδιαίτερα σημαντικό στις ανταγωνιστικές κοινωνίες) κατανεμητικό ρόλο της εκπαίδευσης, με τη στρατηγικής σημασίας για την ολότητα της κοινωνίας και

ιστορικά αύξουσα συμβολή της στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας.

Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι επισημάνσεις του Π.Π. σχετικά με την «ιδιότυπη κυριαρχία φυσικών δυνάμεων εντός του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής», η οποία οδηγεί και στο φετιχισμό του εμπορεύματος, που «αποτελεί κλασική περίπτωση φυσικοποίησης των κοινωνικών σχέσεων, από τη στιγμή που η κίνηση των πραγμάτων –εμπορευμάτων, εντός του πλαισίου συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής, εκλαμβάνεται από την αστική σκέψη ως φυσική ιδιότητα, ως ικανότητα των ιδίων των πραγμάτων. Κατά τον ίδιο τρόπο η αστική σκέψη θεώρησε τα ειδοποιά γνωρίσματα του δικού της κόσμου, την ιδιωτική ιδιοκτησία, το αυτόνομο - εγωιστικό συμφέρον, την επιδίωξη ιδιωτικού οφέλους και τον κοινωνικό ανταγωνισμό ως νόμους της φύσης» (σ. 94-95).

Όπως πολύ ορθά αναφέρει ο Π.Π., «Η ανάπτυξη παγκόσμιας κλίμακας παραγωγικών δυνάμεων, διαδικασιών και σχέσεων καθιστά αναγκαία την παγκόσμιου επιπέδου κοινωνική σχεδίαση και διεύθυνση αυτών, την παγκόσμια συνεργατική διαχείριση της παραγωγικής αλληλεπίδρασης των ανθρώπων με τη φύση, προς όφελος του συνόλου της ανθρωπότητας. Από τη σκοπιά αυτής της αναγκαιότητας καθίσταται εξόχως σημαντική η ριζική αναβάθμιση της μόρφωσης των σύγχρονων ανθρώπων, η ανάπτυξη ευρύτατου φάσματος δημιουργικών ικανοτήτων, η πολύπλευρη καλλιέργεια της προσωπικότητάς τους, προκειμένου ακριβώς να καταστούν ικανοί να ελέγ-

ξουν και να διαχειριστούν συλλογικά τις πανίσχυρες παραγωγικές δυνάμεις και τις πολύπλοκες παραγωγικές αλληλεπιδράσεις της σύγχρονης οικονομίας. Η πολύπλευρη μόρφωση των ανθρώπων αποκτά τεράστια σημασία στην εποχή μας ακριβώς υπό το πρίσμα της ανάγκης συνειδητής συλλογικής διαχείρισης εκ μέρους της κοινωνίας, των παραγωγικών δυνάμεών της, οι οποίες είναι πλέον τόσο ισχυρές, ώστε η ανεξέλεγκτη λειτουργία τους να θέτει σε κίνδυνο το ίδιο το μέλλον της ανθρωπότητας». Η νομοτέλεια αυτή επιτάσσει «τη ριζική αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων, την εξάλειψη των κεφαλαιοκρατικών και κάθε είδους ταξικών σχέσεων εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, και την εξέλιξη της κοινωνίας σε μια παγκοσμίως ενοποιημένη ανθρωπότητα» (σ. 100-101).

Στη συνέχεια ο συγγραφέας αναλύει διεξοδικά την αντιφατικότητα του χαρακτήρα της εργασίας και των εργασιακών σχέσεων στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατίας, για να συμπεράνει: «Δεδομένου ότι η επιστήμη καθίσταται παραγωγική δύναμη όχι αφ' εαυτής αλλά διαμέσου των ανθρώπων που είναι φορείς επιστημονικών γνώσεων και διανοητικών ικανοτήτων, η ενίσχυση του παραγωγικού της ρόλου απαιτεί τη ριζική αλλαγή του τρόπου συμμετοχής των ανθρώπων στην παραγωγική διαδικασία, το ριζικό μετασχηματισμό τους ως παραγωγικών δυνάμεων. Η συστηματική μετατροπή της επιστημονικής γνώσης σε παραγωγική δύναμη συνάπτεται με την αναγκαιότητα πολύπλευρης και διαρκούς καλλιέργειας όλων των ανθρωπινων

δυνάμεων και ικανοτήτων, πολύπλευρης και διαρκούς ανάπτυξης έκαστης προσωπικότητας. Αυτό με τη σειρά του απαιτεί την καθολική και διαρκή κοινωνική φροντίδα για την εκπαίδευση-μόρφωση των ανθρώπων, για την ευρεία καλλιέργεια των δημιουργικών τους ικανοτήτων.

Η μετατροπή της επιστήμης σε παραγωγική δύναμη δρομολογείται μεν από την κίνηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, πλην όμως προσκρούει στο γεγονός ότι η ανταγωνιστική-εκμεταλλευτική φύση του καθιστά αδύνατη την ανάδειξη της ανάπτυξης των εργαζομένων σε ύψιστο σκοπό των κοινωνικών σχέσεων. Αντιθέτως, εμποδίζει, στρεβλώνει, παραμορφώνει τη διαμόρφωσή τους ως δημιουργικών προσωπικοτήτων, ενώ κατά κανόνα μετατρέπει σημαντικό μέρος τους σε εφεδρική στρατιά της εργασίας, το καθιστά περιττό... Οι σύγχρονες κεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής, ακριβώς ως εκμεταλλευτικές-ανταγωνιστικές σχέσεις στρεβλώνουν, παραμορφώνουν, καταστρέφουν τους ανθρώπους ως προσωπικότητες και συνάμα ως κύριες παραγωγικές δυνάμεις της οικονομίας που στηρίζεται στη γνώση. Για το λόγο αυτό είναι ουσιαδώς αναντίστοιχες προς τον κοινωνικό χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων και προς τις θεμελιώδεις σχέσεις μιας αυθεντικής κοινωνίας της γνώσης» (σ. 109-111).

Στο 3ο κεφάλαιο, «*Η μόρφωση στην εξουσία του εμπορεύματος*», ο συγγραφέας, βάσει πλούσιου πραγματολογικού και βιβλιογραφικού υλικού, αναλύει την αντιφατικότητα της υπαγωγής γνώσης και

μόρφωσης στην κυριαρχία των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων. «*Η γνώση είναι σήμερα παντού και επηρεάζει αποφασιστικά την ανθρώπινη ζωή, αλλά συνάμα, προκειμένου να δημιουργηθεί και να διαδοθεί είναι υποχρεωμένη ολόενα και περισσότερο να ενδύεται το κοινωνικό περιβλήμα του εμπορεύματος, πιστοποιώντας δια της εμπορευματικής ταυτότητάς της την κοινωνική σημασία και αξία της*» (σ. 114). Οι τάσεις αυτές οξύνονται στο έπακρο με τις πολιτικές του νεοφιλελευθερισμού, για τον οποίο «*η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι τίποτε άλλο από ένα πεδίο διαρκούς ανταγωνισμού και η μόρφωση των ατόμων – συλλογή δεξιοτήτων που διασφαλίζει την επιτυχή συμμετοχή σε αυτόν*». Επομένως, «*η πρόσβαση σε εκπαιδευτικούς θεσμούς και προγράμματα διαμέσου εμπορευματικών-χρηματικών σχέσεων σημαίνει κάτι περισσότερο από την απλή ικανοποίηση της αυτονόητης ανάγκης του καθενός να μορφωθεί ανάλογα με τις προσωπικές κλίσεις και επιθυμίες. Σημαίνει ότι οι άνθρωποι εκπαιδεύονται – μορφώνονται ως υπάρξεις αποξενωμένες από τις ίδιες τις διαδικασίες παραγωγής και διάδοσης γνώσεων, δεδομένου ότι αυτές λαμβάνουν χώρα εντός εξίσου αποξενωμένων, ανταγωνιζόμενων μεταξύ τους ακαδημαϊκών ιδρυμάτων, η όποια ανεπάρκεια των οποίων αντιμετωπίζεται με τη μη αγορά του προϊόντος τους, όχι όμως με την κοινωνική, συνεργατική παρέμβαση για την ενίσχυση και βελτίωσή τους*» (σ. 116).

Η ίδια «*η εκπαιδευτική δραστηριότητα ορίζεται από υπολογιστικές τακτικές κα-*

τακερματισμού της γνώσης σε ευκόλως μετρήσιμες ενότητες, όπου ο κατακερματισμός και η μετρησιμότητα είναι αναπόδραστη συνέπεια της αγοραίας «λογικής» που επιζητά για το εκάστοτε μορφωτικό προϊόν μια προϋπολογισθείσα ανταλλακτική αξία», ενώ «τα προσανατολισμένα σε αγοραίες δραστηριότητες ακαδημαϊκά ιδρύματα ανασυγκροτούν το περιεχόμενο της επιστημονικής έρευνας και της παρεχόμενης εκπαίδευσης, με τρόπο ώστε η παραγόμενη και προσφερόμενη γνώση να μπορεί να μετατραπεί εύκολα σε εμπορεύσιμα προϊόντα, να βρει τους αγοραστές της» (σ. 119-120). Πραγματικά σημαντικά είναι τα προβλήματα που συνδέονται με την αγοραία αναγωγή της γνώσης σε πληροφορία. Ωστόσο, «η διαφορά μεταξύ πληροφορίας και γνώσης είναι θεμελιώδης. Η πληροφορία δεν είναι τίποτε περισσότερο από την πρώτη ύλη της διανοητικής εργασίας, του στοχασμού που οδηγεί στη δημιουργία γνώσεων. Η μετατροπή της πληροφορίας σε γνώση και η σύνδεση της γνώσης με την πράξη εγγράφεται στη δραστηριότητα του σκεπτόμενου υποκειμένου, αφορά στα συγκεκριμένα προβλήματα με τα οποία αυτό αναμετράται, συνάπτεται με συγκεκριμένες νοητικές ενέργειες, με την κριτική επεξεργασία των δεδομένων, την ερμηνεία και κατανόηση των πληροφοριών» (σ. 123).

Αυτή η υποβάθμιση-υποκατάσταση της γνώσης από πληροφορία, έχει καταστροφικές επιπτώσεις στην επιστήμη, στην τέχνη και στην παιδαγωγία. Σε αυτά τα πλαίσια «Η μόρφωση έχει σημασία όχι γιατί συμβάλλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη της

προσωπικότητας, αλλά γιατί ενισχύει την ανταγωνιστικότητα των ανθρώπινων εμπορευμάτων στην αγορά εργασίας» (σ. 140) και τελικά ανάγεται σε χρησιμοθηρικά εννοούμενη νόρμα και τυπικό προσόν.

Το **4ο κεφάλαιο** είναι αφιερωμένο σε εκείνη την αγοραία μετάλλαξη ερευνητικών ιδρυμάτων και πανεπιστημίων, γνωστή πλέον με τον όρο «*ακαδημαϊκός καπιταλισμός*». Πρόκειται για τον αγοραίο προσανατολισμό των ως άνω θεσμών στις δυνάμεις της αγοράς, για την ποικιλόμορφη διασύνδεση-σύμφυση πανεπιστημίων-εταιρειών και τη βαθμιαία υιοθέτηση οργανωτικών-διοικητικών και οικονομικών λειτουργιών από τα Α.Ε.Ι. κατά τα πρότυπα των εταιρειών. Η προώθηση αυτής της μετάλλαξης γίνεται εκ των πραγμάτων ευθέως ανάλογη της απομάκρυνσης του προσανατολισμού τους από τη βασική έρευνα, άρα και από τα μεγάλης κλίμακας προβλήματα και από τις μακροπρόθεσμες προοπτικές της ανθρωπότητας. Η έρευνα και η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, προσανατολίζονται όλο και πιο πολύ στο «*εδώ και τώρα*» της άμεσης προοπτικής κερδοφορίας. Αυτό συνιστά συστηματική υπονόμηση της βασικής έρευνας, ιδιαίτερα στα πεδία των κοινωνικών επιστημών.

Οι τάσεις αυτές συνδέονται με τη μυστικότητα στις έρευνες, με την υπονόμηση της εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών της επιστημονικής κοινότητας και με την υπαγωγή της γνώσης σε καθεστώτα πνευματικής ιδιοκτησίας. «Το εφικτό της άμεσης εμπορευματικής αξιοποίησης του ερευνητικού και διδακτικού έργου καλ-

λιεργεί ευρέως εντός των ΑΕΙ ιδιοτελείς επιδιώξεις και συμπεριφορές, υπονομεύοντας την παιδαγωγική σχέση διδασκόντων – διδασκομένων. Σε αρκετές περιπτώσεις οι φοιτητές καθίστανται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους καθηγητές - επιβλέποντες του ερευνητικού τους έργου, η οποία μπορεί να φτάσει μέχρι και στην κλοπή των ιδεών και ανακαλύψεών τους», ενώ «Η εμπλοκή πολλών πανεπιστημιακών σε επιχειρηματικού τύπου ερευνητικά προγράμματα μετατρέπει τη σχέση τους με τα άλλα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας, (με τους μεταπτυχιακούς φοιτητές και το βοηθητικό ερευνητικό προσωπικό), σε σχέση εργοδότη-εργαζομένων» (σ. 162-163) και υπαγορεύει πιο άμεσα υιοθέτηση προτύπων διοίκησης επιχειρήσεων.

Αυτή η επέκταση της εμπορευματοποίησης είναι συνυφασμένη με «την εκτενή εμπορευματοποίηση των σπουδών αναγωγή της διδασκαλίας σε μετάδοση πληροφοριών, συσσωρευμένων και ταξινομημένων καταλλήλως, ώστε να είναι εφικτή η κοστολόγησή τους και η ελεγχόμενη - μετρήσιμη μετάδοσή τους» (σ. 164).

Τα φαινόμενα αυτά οδηγούν στην εξάλειψη της εξαιρετικής πολιτισμικής, ηθικο-πολιτικής και κοινωνικής σημασίας κατηγορίας, που ο Ράσελ Γ'ζάκομπυ, αποκαλούσε «δημόσιους διανοούμενους».

Η ενίσχυση της θέσης των managers στα πανεπιστήμια «οδηγεί στο συγκεντρωτισμό της λήψης αποφάσεων και στον περιορισμό της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Στη νέα ακαδημαϊκή κουλτούρα που τείνει να διαμορφωθεί τα πανεπιστή-

μια, οι σχολές, τα τμήματα αντιμετωπίζονται ως επιχειρήσεις και οι πανεπιστημιακοί ως υπάλληλοί τους, υποκείμενοι σε λεπτομερείς διοικητικές ρυθμίσεις και διαρκή έλεγχο για την αύξηση τους παραγωγικότητας και τη διασφάλιση της ποιότητας και αποτελεσματικότητας του έργου τους» (σ. 169). Επιπλέον, για τη διασφάλιση της συγκρισιμότητας-μετρησιμότητας του ακαδημαϊκού έργου «υιοθετούνται κατεξοχήν ποσοτικές μέθοδοι αξιολόγησης, οι οποίες εστιάζουν την προσοχή στις ευκόλως μετρήσιμες πτυχές του, όπως ο αριθμός των δημοσιεύσεων, ο συντελεστής απήχησης (impact factor) των εντύπων στα οποία φιλοξενήθηκαν, ο αριθμός των παραπομπών σε δημοσιευμένα έργα, ο αριθμός συμμετοχών σε ερευνητικά προγράμματα και οι πόροι που εξασφάλισαν αυτά για το ίδρυμα» (σ. 171). Κατ' αυτό τον τρόπο, «η στρατηγική επιτυχίας σε ένα ανταγωνιστικό ακαδημαϊκό πεδίο μετρήσεων – αξιολογήσεων του παραγόμενου έργου είναι η αποφυγή πραγματικά πρωτότυπων, ρηξικέλευθων υποθέσεων, ιδεών, θεωριών και η ανακύκλωση με κατά το δυνατόν περίτεχνο τρόπο των καθιερωμένων αντιλήψεων του συρμού. Έτσι διασφαλίζεται η αποδοχή εκάστου πανεπιστημιακού εκ μέρους των ομοτέχων, η οποία είναι εξαιρετικά αναγκαία για την ανάληψη ερευνητικών προγραμμάτων, την πραγματοποίηση δημοσιεύσεων και την προώθηση της ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας» (σ. 171-172).

Το συμπέρασμα του Π.Π. είναι σαφές: «Όσο περισσότερο η διανοητική εργασία

(ως ερευνητική και εκπαιδευτική δραστηριότητα) υποτάσσεται σε μηχανισμούς ποσοτικής αποτίμησης των αποτελεσμάτων της, όσο πιο ισχυρός και άμεσος είναι ο έλεγχος που ασκούν οι δυνάμεις της αγοράς επί αυτής, τόσο περισσότερο η επιστημονική έρευνα και εκπαίδευση εγκλωβίζονται στην υπηρετήση συγκυριακών και βραχυπρόθεσμων στόχων, καθίστανται στερεότυπες και κομπορμιστικές, ενώ συνάμα αδυνατούν να συνδεθούν με ευρύτερες κοινωνικές ανάγκες, με προοπτικές καθολικής κοινωνικής σημασίας» (173).

Το **5ο κεφάλαιο**, με τίτλο «*Η κρίση της κοινωνικής συνείδησης*», είναι αφιερωμένο στη συνειδησιακή διάσταση της γνώσης, στα πλαίσια της θεωρητικής και μεθοδολογικής διάκρισης *συν-ειδέναι* και *συν-ειδένα*, διάγνωσης της αντικειμενικής πραγματικότητας και συνειδητοποίησης των ανθρώπινων σχέσεων στην κοινωνία. Στο επίκεντρο της προσοχής του συγγραφέα βρίσκεται η κρίση της συνείδησης στη σύγχρονη αστική κοινωνία. Μια κρίση, η οποία «αποτελώντας έκφραση και πτυχή της παρακμής του κοινωνικού, λειτουργεί ως ιδιότυπος, ψυχικός παράγοντας υπονόμησης της συλλογικής γνωσιακής δραστηριότητας των ανθρώπων, ανακόπτει την τάση μετατροπής της επιστήμης σε συλλογική παραγωγική δύναμη της κοινωνίας» (σ. 177). Ο Π.Π., βάσει εκτενών βιβλιογραφικών αναφορών, αναλύει αυτή την κρίση σε συνδυασμό με την ιστορική-κριτική ανάλυση του «μεταμοντέρνου», που λειτουργεί ταυτόχρονα ως σύμπτωμα και συντελεστής αυτής της

κρίσης στις ανεπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές χώρες. Η μεταμοντέρνα συνείδηση αποτελώντας χαρακτηριστική έκφραση της κρίσης της συνείδησης, «βλέπει τον κόσμο κατακερματισμένο και χαώδη, ως συνονθύλευμα επιμέρους εικόνων, ασύνδετων σπαραγμάτων, συγκυριακών καταστάσεων. Αυτή όμως είναι η εικόνα ενός στατικού κόσμου, η οποία συνάπτεται με την αποδοχή του ως δοσμένου. Όταν δεν μπορούμε να κατανοήσουμε την πραγματικότητα και να την αντιμετωπίσουμε ενεργητικά, να ανιχνεύσουμε προοπτικές κοινωνικής εξέλιξης και να οικοδομήσουμε συνειδητά το μέλλον, το μόνο που απομένει να κάνουμε είναι να παραδοθούμε στη «φυσική» ροή των γεγονότων, παραιτημένοι από αναζητήσεις νοήματος και σκοπού. Αφού αδυνατούμε να αλλάξουμε τη ζωή μας, ας απολαύσουμε το εφήμερο και το συγκυριακό των στιγμών της καθημερινότητας, ως ροή βιωμάτων που παρελαύνουν στη συνείδηση μας χωρίς η ίδια να μπορεί να τα ελέγξει. Η μεταμοντέρνα ελαφρότητα, η παραίτηση από αυστηρούς κανόνες, η αποφυγή κάθε είδους δέσμευσης απέναντι σε δύσκολους και μακρινούς στόχους καταμαρτυρούν παράδοση στο παρόν, στην κυρίαρχη τάξη των πραγμάτων» (σ. 180). Ο Π.Π. χαρακτηρίζει τον Φ. Νίτσε προάγγελο και πνευματικό πατέρα του μεταμοντέρνου, συγκαταλέγοντας στους εκ των πραγμάτων προδρόμους αυτού του ρεύματος τον Oswald Spengler, τον Ζίγκμουντ Φρόιντ, τον Ορτέγκα υ Γκασσέτ, τον Γκέοργκ Ζίμμελ, τον Μάρτιν Χάϊντεγκερ, τον Καρλ Γιάσπερς, τον Α. Καμύ, κ.ά.

Κατά τον συγγραφέα, η παραδοσιακή αντίληψη για την αλήθεια ως ιδιότητα εκείνης της γνώσης που αντανακλά και αναπαριστά πιστά την αντικειμενική πραγματικότητα και που αποτελεί δύναμη χειραφέτησης και προόδου, υπονομεύεται από το θετικισμό. Ο τελευταίος, «προσέδωσε στην αλήθεια μιαν ιδιαιτέρως τυπική διάσταση, καλλιεργώντας την αντίληψη ότι αυτή μπορεί να ανακαλυφθεί διαμέσου αποπροσωποποιημένων, ιδεολογικά και πολιτικά ουδέτερων, ευκόλως μετρήσιμων και αξιολογήσιμων διαδικασιών.

Η μεταμοντέρνα σκέψη πολιτικοποιεί την έννοια της αλήθειας, τη συνδέει με σχέσεις και δίκτυα εξουσίας τα οποία ορίζουν τους κανόνες και τις διαδικασίες νομιμοποίησής της, τα καθεστάτα αλήθειας. Αληθές δεν είναι αυτό που αντιστοιχεί σε κάτι αντικειμενικό με βάση κάποια ουδέτερα, καθολικώς αποδεκτά κριτήρια, αλλά οτιδήποτε ορίζεται και επιβάλλεται ως τέτοιο από θεσμούς επιφορτισμένους με τη διαχείριση της γνώσης» (σ. 185-186), πρωτίστως δε από κριτήρια αποτελεσματικής εμπλοκής της γνώσης σε οικονομικές δραστηριότητες και υπαγωγής της σε χρησιμοθηρικές σκοπιμότητες.

Ωστόσο, «η απαξίωση την έννοιας της αλήθειας υποσκάπτει όλο το οικοδόμημα της εκπαίδευσης. Αν τίποτε δεν μπορεί να θεωρηθεί αληθινό, βάσει κοινών - αντικειμενικών κριτηρίων, τότε τίποτε δεν μπορεί να επιλεγεί ως έγκυρη και άξια μετάδοσης γνώση. Συνακόλουθα, ακυρώνεται η σημασία της εκπαιδευτικής σκοποθεσίας» (σ. 187). Ο Π.Π. Θεωρεί ότι «χαρακτηρι-

στικό γνώρισμα της κρίσης της μεταμοντέρνας συνείδησης είναι η απομάκρυνση από ενοποιητικές, ολιστικές θεωρήσεις της κοινωνίας, από την εξέταση των κοινωνικών σχέσεων ως συνόλου καθολικών, καθοριζόμενων από ιστορικές νομοτέλειες δεσμών μεταξύ των ανθρώπων, καθώς και η απαξίωση ιδεωδών και προταγμάτων που αποσκοπούν στο ριζικό μετασχηματισμό της ολότητας των κοινωνικών σχέσεων» (σ. 189). Πίσω από όλα αυτά βρίσκεται μια στάση κομφορμισμού.

Επιπλέον, «η αδυναμία θεωρητικής εξέτασης της καθολικότητας των κοινωνικών σχέσεων ενισχύεται και από την ευρεία υποκατάσταση της κοινωνικής θεωρίας από τις περιβόητες πολιτισμικές σπουδές, με αποτέλεσμα οι συγκροτημένες στο παρελθόν εξειδικευμένες θεωρητικές έννοιες (όπως φερ' ειπείν οι μαρξιστικές κατηγορίες του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού, των παραγωγικών δυνάμεων, των σχέσεων παραγωγής, των κοινωνικών τάξεων, των μορφών κοινωνικής συνείδησης, της ιδεολογίας κλπ), που χρησίμευαν ως μέσα ακριβούς ανάλυσης και κατανόησης των κοινωνικών σχέσεων και που συνάμα υποχρέωναν τον ερευνητή σε αυστηρές διαδικασίες θεωρητικού συλλογισμού, να απορρίπτονται υπέρ της αυθαίρετης αναγωγής κάθε κοινωνικού φαινομένου σε πολιτισμικό. Η έννοια του πολιτισμού καταλήγει να δηλώνει τα πάντα και τίποτε. Και βεβαίως, εντός της ακατάσχετης πολιτισμολογίας οι ποικίλες κοινωνικές σχέσεις και αντιθέσεις αντιμετωπίζονται πλέον ως ζητήματα

πολυπολιτισμικότητας και διαπολιτισμικότητας» (σ. 192). Στην κατεύθυνση προς το μεταμοντέρνο συνεισέφερε και ο επιστημολογικός αναρχισμός τύπου P. Feysabend, με την απόρριψη της διάκρισης μεταξύ επιστημονικής και καθημερινής γνώσης. Ωστόσο, «η παραγνώριση της επιστήμης, η περιφρόνηση των επιτευγμάτων της στο όνομα κάποιων εναλλακτικών, προ επιστημονικών, μη επιστημονικών ή και αντιεπιστημονικών δοξασιών καθιστά τους ανθρώπους ανίκανους να υπάρξουν στο σύγχρονο κόσμο, να κατανοήσουν και να διαχειριστούν τα σύγχρονα μέσα παραγωγής, να αντιμετωπίσουν ενεργητικά τις προκλήσεις και αντιφάσεις που προκύπτουν από τις ποικίλες εφαρμογές της επιστήμης» (σ. 195). Ο συγγραφέας ανασκευάζει πειστικά αυτές τις επιστημοφοβικές-τεχνοφοβικές απόψεις, καταδεικνύοντας ως βάση τους εκείνο το φετιχισμό της τεχνικής που συνιστά έκφραση του φετιχισμού του κεφαλαίου.

Βάσει των μεταμοντέρνων δογμάτων, «στην εκπαίδευση των νέων η θεωρητική αφήγηση θα κριθεί προβληματική, ενώ θα προταχθεί η βιωματική μάθηση, με την οποία θα συνδεθεί η διάσωση του ατομικού και διαφορετικού, κάθε ιδιαίτερης φωνής και ταυτότητας, από τις ομοιογενοποιητικές πρακτικές της παραδοσιακής παιδαγωγίας... Η οργανωμένη και συστηματική διδασκαλία ενιαίου σώματος γνώσεων θα απορριφθεί ως επιβολή της «μοναδικής» αλήθειας. Τη θέση της θα πρέπει να πάρει η αυθόρμητη κατασκευή από έκαστο μαθητή της δικής του «αλήθειας», βάσει ατομικών

εμπειριών και επιθυμιών» (σ. 202-203). Εκκινώντας από τις μαρξιστικές ιδέες και από το έργο σπουδαίων εκπροσώπων της σοβιετικής ψυχολογίας και παιδαγωγικής θεωρίας, όπως ο Λ.Σ. Βυγκότσκι και ο Α.Σ. Μακάρενκο, ο Π.Π. θεωρεί ότι «η εκπαίδευση δεν ταυτίζεται με την αυθόρμητη πορεία ανάπτυξης των παιδιών, ούτε διασφαλίζει απλώς την προσαρμογή τους στις λειτουργικές ανάγκες της δεδομένης οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας (πράγμα που αποτελεί βασική επιδίωξη του προσανατολισμένου στις ανάγκες της αγοράς αστικού σχολείου), παρά συμβάλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη των νέων ανθρώπων, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη δυναμική εξέλιξη τους πέραν των ορίων της κυρίαρχης πραγματικότητας. Εν προκειμένω, η εκπαίδευση αποκτά το αυθεντικό περιεχόμενό της ως «παιδαγωγική της προοπτικής», η οποία διαμορφώνει ανθρώπους ικανούς να αλλάζουν και να αναπτύσσουν θεμελιωδώς την κοινωνική πραγματικότητα» (σ. 205).

Τουναντίον, «στο βαθμό που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους και τις αλληλεπιδράσεις τους με τους άλλους υπό το πρίσμα των κυρίαρχων σχέσεων αλλοτρίωσης και ανταγωνισμού (η καθημερινή, εμπειρική γνώση της κοινωνικής ολότητας είναι εγκλωβισμένη σε αυτό ακριβώς το πρίσμα) στη συνείδησή τους προβάλλει, κυρίως, η διάρρηξη και καταστροφή των κοινωνικών δεσμών, η απουσία ενότητας μεταξύ των ανθρώπων. Το άτομο συνειδητοποιεί τον εαυτό του ως ανταγωνιστή –εχθρό των άλλων και η

συνειδητοποίηση αυτή νοηματοδοτεί και καθοδηγεί εχθρικές προς τους άλλους συμπεριφορές... η κρίση και παρακμή της γνώσης, του ειδέναι, εντός της σύγχρονης αστικής κοινωνίας υπονομεύει την ανάπτυξη του *συν-ειδέναι*, συμβάλλει καιρία στην παρακμή της κοινωνικής συνείδησης, και αντιστρόφως, η παρηκμασμένη κοινωνική συνείδηση καθιστά αδύνατη την ύπαρξη αυθεντικού ενδιαφέροντος για τη γνώση, συμβάλλει στην παρακμή της γνωσιακής – μορφωτικής δραστηριότητας των ανθρώπων.

Αντιθέτως, το αυθεντικό ενδιαφέρον για τη γνώση συνάπτεται με το μέγιστο ενδιαφέρον για την ανθρωπότητα, για τις ανάγκες, τα προβλήματα και τις προοπτικές ανάπτυξής της. Ως εκ τούτου η πλέον ισχυρή νοηματοδότηση της γνωσιακής δραστηριότητας συναρτάται προς τη θεμελιώδη ανάπτυξη της κοινωνικής συνείδησης, προς την βαθιά κατανόηση των κοινωνικών δεσμών της ατομικότητας με την ανθρωπότητα, προς την αφοσίωση στην υπόθεση της πανανθρώπινης αλληλεγγύης και της συλλογικής προόδου» (σ. 215-216).

Το **6ο κεφάλαιο** πραγματεύεται την «*διομορφία της διανοητικής εργασίας*», όπως αυτή εκφράζεται στην αντιφατικότητα ανεξέλεγκτων καταστροφικών δυνάμεων και δημιουργικών δυνατοτήτων κοινωνικής χειραφέτησης στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατία, με τη μετατροπή της επιστήμης σε άμεση παραγωγική δύναμη και τη βαθμιαία εισαγωγή της αυτοματοποίησης. Κατά τον Π.Π., «η διαμορφούμενη στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατία «οικονομία της

γνώσης», δηλωτική της ανάπτυξης του κοινωνικού χαρακτήρα της εργασίας, έχει ως συνέπεια την εμφάνιση φαινομένων που δεν εγγράφονται στα ειδωποιά γνωρίσματα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και σηματοδοτούν, αφενός, τη δυσκολία του κεφαλαίου να ελέγξει την εργασία, αφετέρου, τις εμφανιζόμενες δυνατότητες της εργασίας να υπερβεί την εξουσία του και την ταξική κοινωνία εν γένει» (σ. 218).

Οι δυνατότητες αυτές συνδέονται με εκείνες τις κατηγορίες μισθωτών εργαζομένων, «αναλυτών συμβόλων» κατά R.B.Reich, φορέων της «άυλης εργασίας» κατά τον M. Lazzarato, «οι οποίοι καταπιάνονται με ποικίλες μορφές επιστημονικής, ερευνητικής, σχεδιαστικής, διευθυντικής, οργανωτικής, τεχνικής, καλλιτεχνικής και εκπαιδευτικής δραστηριότητας, ως οργανικού μέρους της συνολικής κοινωνικής εργασίας, διαθέτοντας μεγάλες δυνατότητες επαγγελματικής αυτονομίας και αυτενέργειας» (σ. 219). Οι αλλαγές αυτές στο χαρακτήρα της εργασίας και στον τύπο του υποκειμένου κινούνται στην κατεύθυνση της άρσης του διαχωρισμού της θεωρητικής σύλληψης από την εκτέλεση, της παραγωγικής εργασίας από τη δημιουργία, με αντίστοιχη αναβάθμιση της θέσης και του ρόλου του υποκειμένου. Αυτή η διανοητικοποίηση της παραγωγής επιτάσσει τη διερεύνηση των μέσων και των τρόπων διεξαγωγής της διανοητικής εργασίας. Τα τελευταία είναι συνυφασμένα με τη δημιουργικότητα και την προσωπικότητα, είναι κατ' εξοχήν μη εμπράγματα, άρα, μη αλλοτριώσιμα από τους φορείς

τους. Η όποια χρήση, κοινοποίηση, κοινωνικοποίησή τους, δεν συνιστά φθορά και απώλεια, αλλά, τουναντίον, εδραίωση και ανάπτυξη τόσο των ίδιων, όσο και του εργαζόμενου, ως φορέα εκείνης της παραγωγικής δύναμης που συνιστά «γενική νοημοσύνη». Η ολότητα της ζωντανής εργασίας, ο συλλογικός εργαζόμενος, μεταβάλλεται λόγω των ως άνω αλλαγών του χαρακτήρα της εργασίας. Η τελευταία αποκτά χαρακτηριστικά «μαζικής διανοητικότητας» (P. Virno) ή «διάχυτης διανοητικότητας» (C. Vercellone) περικλείοντας και μη αντικειμενοποιήσιμα σε τεχνολογικές διατάξεις γνωσιακά στοιχεία, γλωσσικές ικανότητες, ερευνητική στάση, νοητικές ικανότητες και αυτο-αναστοχασμό, με παρόντα σε κάθε φάση της τα πνευματικά επιτεύγματα της ανθρωπότητας.

Ο άμεσα συλλογικός χαρακτήρας της «άυλης εργασίας» συνδέεται με δομές και λειτουργίες δικτύων και ροών, υπερβαίνει τη διάκριση μεταξύ του χρόνου της δραστηριότητας και του χρόνου τηςσχόλης, ενώ παράγει και αναπαράγει μορφές επικοινωνίας, κοινωνικές σχέσεις δημιουργικού αμοιβαίου εμπλουτισμού. Τα παραπάνω γίνονται όλο και πιο μη συμβατά με τις δυνάμεις της εμπορευματικής οικονομίας. Ιδιαίτερη σημασία έχει κατά το συγγραφέα το φαινόμενο της «βασισμένης στα κοινά ομότιμης παραγωγής» (commons-based peer production), με χαρακτηριστικό το κίνημα ελεύθερου λογισμικού / λογισμικού ανοικτού κώδικα, τη δημιουργία μεγάλων βάσεων δεδομένων και ηλεκτρονικών εγκυκλοπαιδειών ή την εκπόνηση ερευνη-

τικών προγραμμάτων με την ηθική δέσμευση τα παραγόμενα σε εθελοντική βάση προϊόντα να παραμένουν ελεύθερα για αντιγραφή και χρήση, να μπορούν να γίνουν κτήμα της ανθρωπότητας, εκτός του πεδίου του εμπορευματικού τομέα και της ιδιωτικής ιδιοποίησης. Ο λεγόμενος «δικτυοκρατικός καπιταλισμός» (netarchical capitalism), επιδιώκει (και σε σημαντικό βαθμό επιτυγχάνει και ενίοτε κατευθύνει) την ενσωμάτωση και εκμετάλλευση παρόμοιων δραστηριοτήτων και σχέσεων. Ωστόσο, οι τελευταίες, όλο και πιο ανάγλυφα παραπέμπουν από τη φύση τους σε μιαν άλλη προοπτική παραγωγικής δραστηριότητας, «σαφώς πέραν των νόμων της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας, κατεξοχήν ελεύθερη και συνεργατική, στη βάση της κοινοκτημοσύνης των παραγόμενων πολιτισμικών αγαθών» (σ. 226), στον αντίποδα της αλλοτρίωσης, σε βαθμό που να θεωρούνται πλέον έκφραση μιας νέας ανερχόμενης κοινωνικής δύναμης, ενός κινήματος ισοδύναμου του σοσιαλιστικού κινήματος της βιομηχανικής εποχής.

Ο έλεγχος επί του σώματος του φορέα της χειρωνακτικής εργασίας μέσω οργανωτικών και τεχνολογικών όρων υπαγωγής του στην παραγωγική διαδικασία, με αυστηρά οριοθετημένο τον εργάσιμο χρόνο δαπάνης-ανάλωσης της εργασιακής δύναμης από τον ελεύθερο χρόνο αποκατάστασης-ανάκτησης της εργασιακής δύναμης (αναγόμενο κυρίως σεσχόλη και εκτονωτική διασκέδαση) και η αντίστοιχη κυριαρχία εξωτερικών κινήτρων (ποινών και ανταμοιβών, συνδεδεμένων κατ'εξοχήν με

την ποσοτική ικανοποίηση βιολογικών αναγκών) είναι χαρακτηριστικά μιας πολύ μεγάλης ιστορικής περιόδου. «Η κατάσταση όμως αλλάζει με την δυναμική άνοδο της διανοητικής –γνωσιακής εργασίας και την αντίστοιχη εμφάνιση νέου τύπου εργαζομένου. Ο άνθρωπος που παράγει, μεταδίδει και χρησιμοποιεί γνώσεις αξιοποιεί ένα ευρύ φάσμα δημιουργικών δυνάμεων της προσωπικότητάς του, η διαμόρφωση και ανάπτυξη των οποίων καθορίζεται αποφασιστικά όχι τόσο από τους όρους της ανάπαυσης (ως απουσίας δραστηριότητας) αλλά, αντιθέτως, από τους όρους της εργασίας. Οι δυνάμεις αυτές διαμορφώνονται και αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια της ίδιας της διανοητικής-γνωσιακής δραστηριότητας» (σ. 228). Εδώ εκ των πραγμάτων δρομολογείται η άρση της διάκρισης εργάσιμου και ελεύθερου χρόνου, οπότε «ο χρόνος της εργασιακής προσπάθειας δεν μπορεί, κατ' ουσίαν, να αποτελέσει το μέτρο της διανοητικής εργασίας. Ο χρόνος εργασίας και η διαχείρισή του (η μείωση ή η αύξησή του) δεν είναι πλέον αποφασιστικός παράγων ανάπτυξης της παραγωγής. Σε αυτή την περίπτωση η παραγωγικότητα δεν εξαρτάται από το χρόνο εργασίας, από την ποσότητα της καταβαλλόμενης σε συγκεκριμένη περίοδο αφηρημένης εργασίας» (σ. 229). Αυτή η ουσιαστική αλλαγή στο χαρακτήρα της εργασίας, θέτει επιτακτικά στο προσκήνιο μια νομοτελή ανάγκη: «θα πρέπει να αλλάξει άρδην η σχέση μεταξύ ζωντανής και νεκρής εργασίας. Αντί της υποταγής της ζωντανής εργασιακής δραστηριότητας στη συσσώρευση νεκρής –αφηρημένης εργα-

σίας, σκοπός θα πρέπει να καταστεί η ίδια η ζωντανή εργασία, ως ευεργετική για την ανάπτυξη της προσωπικότητας ενασχόληση» (σ. 230). Εδώ αλλάζουν ριζικά και τα κίνητρα της εργασίας, αίρεται η αρχή της αμοιβής βάσει της ποσότητας της προσφερόμενης εργασίας, διότι η διανοητική εργασία, «δεν μπορεί να εγκλωβιστεί σε χρονικά πλαίσια, δεν μπορεί να αποτιμηθεί με ποσοτικούς δείκτες ατομικής απόδοσης, ώστε να αμειφθεί με το χρηματικό της ισοδύναμο. Η αμοιβή των εργαζομένων της γνώσης που διασφαλίζει την αναπαραγωγή και ανάπτυξη της ικανότητάς τους προς διανοητική εργασία συνάπτεται ουσιαστικά με την κοινωνική αρχή της ικανοποίησης των αναγκών τους, και κυρίως της ίδιας της ανάγκης για εργασία, ως εσωτερικής ανάγκης για δημιουργική δραστηριότητα» (σ. 230). Εδώ, βέλτιστο κίνητρο και «αμοιβή» (με δεδομένη της βέλτιστη ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών του υποκειμένου της δημιουργικής εργασίας, είναι η δυνατότητα ενασχόλησης με δημιουργικές διανοητικές και ευρύτερα πολιτισμικές δραστηριότητες. Στην αυθεντική κοινωνία της γνώσης η ελεύθερη -πολύπλευρη ανάπτυξη του καθενός αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη όλων.

Ο Π.Π. καταδεικνύει πειστικά τη συνάρτηση της μετατροπής της γνώσης σε παραγωγική δύναμη με την εξαιρετική αναβάθμιση της κοινωνικής σημασίας της εκπαίδευσης, ως σκόπιμης, οργανωμένης και συστηματικής διαμόρφωσης των διανοητικών-ερευνητικών ικανοτήτων των εργαζομένων της γνώσης. Η σχέση με τη

γνώση και τη δημιουργικότητα είναι συνυφασμένη με τον υπαγορευόμενο από τις κυρίαρχες σχέσεις τρόπο ζωής και τον αντίστοιχο τύπο προσωπικότητας. Η κυριαρχία των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων και του καταναλωτισμού, υποβαθμίζει κάθε δημιουργική δραστηριότητα σε μέσο ικανοποίησης βιολογικών αναγκών ή/και καταναλωτισμού, ενώ παραμορφώνει χρησιμοθηρικά και τη σχέση προς τη μόρφωση.

Όταν στο πρόγραμμα του βίου κομβική θέση κατέχει η ερευνητική δραστηριότητα ως αυτοσκοπός και το ενδιαφέρον για τη γνώση και τη μόρφωση καθίσταται αυταξία και αυτοσκοπός. Εδώ ο Π.Π. επισημαίνει την ύπαρξη ενός σοβαρού κινδύνου: «θεωρούμενη μόνο υπό αυτό το πρίσμα, η σχέση προς τη γνώση και την πνευματική καλλιέργεια μπορεί να αποκτήσει εξόχως ατομοκεντρικό χαρακτήρα, να εγκλωβιστεί στην επιδίωξη της μόρφωσης για τη μόρφωση, μακριά από την όποια σημασία της για ευρύτερες, συλλογικές, κοινωνικές ανάγκες και υποθέσεις», μιας και «το εν λόγω ενδιαφέρον περιορίζεται αποφασιστικά από μian ατομοκεντρική στάση ζωής και γι' αυτό εξαντλείται στην ικανοποίηση αναγκών (έστω και δημιουργικών) της ξεχωριστής ατομικότητας. Η εγγενώς ιδιοτελής τάση ενός τέτοιου βιοτικού προγράμματος εγκυμονεί τον κίνδυνο εκφυλισμού της μόρφωσης σε διανοητικό ναρκισσισμό και επιδεικτική επιδερμική πολυμάθεια» (σ. 232-233). Εδώ βρίσκει έδαφος η εγωκεντρική ναρκισσεύομενη φιλαυτία ποικίλων αποχρώσεων που χαρακτηρίζει κύκλους

της διανόησης, προσανατολισμένους στην προσοντοθηρία, στην επιδεικτική ευρυμάθεια και στον ακαδημαϊσμό, μακριά από τα φλέγοντα ζητήματα της ανθρωπότητας, σε αυτό που ο Μαρξ αποκαλούσε «καθηγητική επιστήμη».

Ορθώς ο Π.Π. συναρτά την πραγματική αναβάθμιση του ενδιαφέροντος για τη μόρφωση με τη στάση ζωής, με την ενασχόληση με συλλογικές υποθέσεις, με σημαντικά κοινωνικά ζητήματα και εγχειρήματα, με το ενδιαφέρον για την πραγματικότητα που το άτομο μοιράζεται με τους άλλους, με την επιθυμία προσφοράς στην ανθρωπότητα. Αυτό είναι ανέφικτο στα πλαίσια μιας κομφορμιστικής στάσης ζωής που αναλίσκεται σε απολογητική της κυρίαρχης πραγματικότητας και των αυταπατών της.

Εκ των ων ουκ άνευ όρος για την καλλιέργεια αυθεντικού και ισχυρού ενδιαφέροντος για τη μόρφωση είναι η αφοσίωση στην ανθρωπότητα, σε συλλογικές κοινωνικές ανάγκες και υποθέσεις, η στάση της ριζικής αλλαγής, ανάπτυξης, τελείωσης του ανθρώπινου κόσμου, της καταπολέμησης κάθε κατάστασης εκμετάλλευσης, καταπίεσης, απαξίωσης των ανθρώπων, που παρωθεί στα πιο τολμηρά, μακρόπνοα, καινοτόμα γνωσιακά εγχειρήματα, σε διαρκή, δια βίου και συνάμα ρηξικέλευθη, ασυμβίβαστα κριτική μελέτη του ανθρώπινου κόσμου. Βέβαια, όπως δείχνει και η εμπειρία π.χ. του «ακαδημαϊκού μαρξισμού» ή διανοουμένων που επιτελούν έργο «ιδεολογικών υπευθύνων» κομματικών μηχανισμών, η όποια (υπο-

κειμενικά ειλικρινής) στράτευση-στάση ζωής, δεν διασφαλίζει από ποικίλες αγκυλώσεις και μονομέρειες (δογματισμούς, εκλεκτικισμούς, ιδεολογικές κατασκευές, ιδεοληψίες κ.ο.κ.). Ενδέχεται κάποιος να πιστεύει ειλικρινά ότι έχει τη σωστή στράτευση-στάση ζωής, και ότι είναι αφοσιωμένος στην ανιδιοτελή έρευνα. Σημασία έχει το τι αντικειμενικά πρεσβεύει η συμβολή του στην προαγωγή της έρευνας του γνωστικού του αντικειμένου και στην εξυπηρέτηση μέσω αυτής πραγματικών αναγκών της ανθρωπότητας.

Ο Π.Π. συγκαταλέγει και την παιδαγωγία στην εργασία που διεξάγεται με καθολικά μέσα: έννοιες, κατηγορίες, γνώσεις, μιας και αυτή «συνιστά, εγγενώς, κοινωνική δραστηριότητα, η οποία στην αυθεντική διάστασή της αποσκοπεί στη συστηματική ανάπτυξη της προσωπικότητας των παιδευομένων, στην καλλιέργεια στο κάθε άτομο των καθολικών κοινωνικών τρόπων διανοητικής και πρακτικής δραστηριότητας, των κοινωνικών τρόπων αλληλεπίδρασης με τη φύση και τους άλλους ανθρώπους, στη διαμόρφωση του ατόμου ως υποκειμένου της εργασίας» (σ. 235). Σε αυτή τη βάση εξετάζει ιστορικά τη θέση της παιδαγωγίας στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, τη σημασία της για την εργασιακή δραστηριότητα και την κοινωνική ζωή, εν γένει, ως αντίστοιχη της σημασίας και του ρόλου της γνώσης και της συνείδησης στην ανθρώπινη εργασία. Δεδομένου μάλιστα ότι η παιδαγωγία «συνιστά, κυρίως, καλλιέργεια καθολικών ικανοτήτων... αποτε-

λεί ειδοποιό γνώρισμα ακριβώς της ώριμης εργασίας, της εργασίας ως εσωτερικής ανάγκης και ελεύθερης πολιτισμικής δραστηριότητας» (σ. 237). Από εδώ συνάγει ιδιαίτερα γόνιμα πορίσματα, τόσο για τους ιστορικούς όρους εκτύλιξης μιας αυθεντικά δημιουργικής καλλιέργειας-παιδείας, όσο και για τις ιδιότητες του παιδαγωγού σε συνάρτηση με το πρόταγμα του εκπαιδευτικού –διανοούμενου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κριτική θεώρηση της συμβολής του ρεύματος της «κριτικής παιδαγωγικής» και ορισμένων διαφωτιστικών αυταπατών εκπροσώπων της εκπαιδευτικής διάνοησης, «οι οποίοι όντας εγκλωβισμένοι σε ένα υποδουλωτικό καταμερισμό εργασίας αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα υπό το πρίσμα του ιδιαίτερου επαγγελματικού τους ρόλου. Η μερικότητα της θέασης των κοινωνικών σχέσεων υπό πρίσμα εκπαιδευτικό καθιστά αδύνατη την ανίχνευση των αντικειμενικών νόμων εξέλιξης της κοινωνικής ολότητας, καταλήγοντας στην αυτοεξιδανικευτική μεγέθυνση των μεταρρυθμιστικών δυνατοτήτων των εκπαιδευτικών» (σ. 240).

Στη συνέχεια αναλύεται ο υπονομευτικός ρόλος της αλλοτρίωσης εντός και πέριξ της παιδαγωγικής δραστηριότητας καθώς και διαδεδομένες θεωρήσεις αναφορικά με αλλαγές στις εξουσιαστικές σχέσεις και στην άρχουσα τάξη που προκύπτουν με την επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο. Σημαντική είναι κατά το συγγραφέα μεταβολή που επέρχεται στην υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο: με

την κυριαρχία της γενικής νοημοσύνης, η υπαγωγή αυτή από ουσιαστική (βιομηχανική εποχή, αποειδίκευση κ.ο.κ.) γίνεται και πάλι τυπική (C. Vercellone).

Ο Π.Π. τοποθετείται κριτικά έναντι αντιλήψεων που υπερεκτιμούν την αυτονομία της διανοητικής-γνωσιακής εργασίας σε συνθήκες «μεταφορντικού» καπιταλισμού. Οι προαναφερθείσες αλλαγές στο χαρακτήρα της εργασίας, συνιστούν εν μέρει υπέρβαση ειδοποιών σχέσεων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Στο βαθμό π.χ. που η επιστήμη μετατρέπεται σε άμεση παραγωγική δύναμη ο ίδιος «ο δεσμός μεταξύ των ανθρώπων, ως σχέση παραγωγής, καθίσταται άμεσα παραγωγική δύναμη, διότι μόνον εντός αυτού του δεσμού, ως δεσμού συντροφικότητας και αλληλεγγύης, εμφανίζεται, αναπτύσσεται και λειτουργεί η γενική νοημοσύνη, δημιουργούνται ιδέες και γνώσεις» (σ. 245-246). Ωστόσο, αυτή η μετατροπή του κοινωνικού δεσμού σε παραγωγική δύναμη ως τάση, επιτείνει μεν την αντιφατικότητα του συστήματος καθιστώντας πιο ενεργή τη νομοτελή εναλλακτική προοπτική, αλλά δεν συνιστά και δεν μπορεί να συνιστά από μόνη της υπέρβαση των κυρίαρχων σχέσεων της κεφαλαιοκρατίας, υπέρβαση της (συστημικής, άρα και ενοποιητικής) κυριαρχίας της νεκρής εργασίας επί της ζωντανής. Η υπέρβαση αυτή είναι εφικτή μόνο δια της συνολικής επαναστατικής αλλαγής των σχέσεων ιδιοκτησίας.

Στη συνέχεια ο Π.Π. θέτει σημαντικές πτυχές της θέσης και του ρόλου αυτού του νέου υποκειμένου της διανοητικής

εργασίας, των νέων συνιστωσών της μισθωτής εργασίας, η περαιτέρω ανάπτυξη των οποίων είναι εξαιρετικά σημαντική για τη διάγνωση της σύγχρονης κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας και για τη χάραξη στρατηγικής και τακτικής επαναστατικού μετασχηματισμού της, σε μια διαδικασία, υποκείμενο της οποίας θα είναι η ενιαία στην ποικιλομορφία της τάξη της μισθωτής εργασίας, με όλο και πιο άγοντα το ρόλο των νέων συνιστωσών της.

Η προσπάθεια του κεφαλαίου να ελέγξει τη διανοητική εργασία, σε συνδυασμό με την ανώριμη αυτοσυνειδησία των φορέων της, οδηγεί σε χειραγώγηση και παρακμή της ίδιας της σκέψης και της επιστήμης. Επί του παρόντος, η εκ των πραγμάτων προνομιακή θέση τους στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, η διόγκωση της ανταγωνιστικότητας εντός τους και με τις παραδοσιακές μορφές εργασίας, η ενίοτε υψηλότερη αμοιβή τους και η υπόσχεση-προσδοκία ατομικής ή συντεχνιακής ανέλιξης, καλλιεργούν εξόχως κομφορμιστικές διαθέσεις προς την κοινωνική κυριαρχία του κεφαλαίου. Σε αυτό το πλαίσιο, η «κοινωνία της γνώσης» παραμένει ανέφικτη πέρα κι έξω απ' τον αγώνα για τη χειραφέτηση συνολικά της εργασίας από το κεφάλαιο. Όπως συμπεραίνει ορθά ο Π.Π., η σχετική «αυτονομία των φορέων της διανοητικής - γνωσιακής δραστηριότητας εντός του σύγχρονου καταμερισμού εργασίας αποκτά πραγματική κοινωνική σημασία όταν εκδηλώνεται όχι ως προνόμιο έναντι των άλλων εργαζομένων αλλά ως αυξημένη δυνατότη-

τα (λόγω της κρίσιμης σχέσης που έχει αυτή με τις λειτουργίες της κατανόησης, της οργάνωσης και διοίκησης) αμφισβήτηση της εξουσίας του κεφαλαίου στο όνομα της απελευθέρωσης όλου του κόσμου της μισθωτής εργασίας» (σ. 250).

Στο **7ο κεφάλαιο** εξετάζεται «*η γνώση στην προοπτική της κοινωνικής χειραφέτησης*». Το αρχαιοελληνικό ιδεώδες της παιδείας, το πρόταγμα ενός βίου αφιερωμένου στην πνευματική καλλιέργεια, στη γενική ανάπτυξη της νόησης ως αυταξία, συνιστά και τον πυρήνα των ποικίλων εκδοχών της ανθρωπιστικής παιδείας, αλλά απευθυνόταν στους ανθρώπους τηςσχόλης, στους απαλλαγμένους από το άγχος της χειρωνακτικής εργασίας. Η όποια πρακτική δυνατότητα εφαρμογής αυτού του ιδεώδους από λίγους, έθετε εκ των πραγμάτων στον αντίποδα της κοπιώδους, μονότονης και αποβλακωτικής χειρωναξίας των πολλών. Η κατάσταση αλλάζει άρδην στη σύγχρονη κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ωστόσο, η εγγενής στην κεφαλαιοκρατία αλλοτρίωση της εργασίας συνεπιφέρει, αναπόδραστα, την αλλοτρίωση της γνώσης και της μόρφωσης.

Ο Π.Π. διερευνά τις προοπτικές της γνώσης και της μόρφωσης, αξιοποιώντας ιδέες των κλασικών του μαρξισμού καθώς και στοιχεία της θεωρητικής συνεισφοράς του Β. Α. Βαζιούλιν στο έργο του *Λογική της ιστορίας* αναφορικά με το ζήτημα της κοινωνικής χειραφέτησης, της κομμουνιστικής αλλαγής των κοινωνικών σχέσεων.

Συμπεραίνει λοιπόν ότι στο στάδιο της κατεξοχήν εντατικής ανάπτυξης της κε-

φαλαιοκρατίας «Αρχίζει... να γίνεται ορατή η προοπτική ανάδειξης σε ύψιστο σκοπό της εργασίας όχι του τελικού της αποτελέσματος, των παραγόμενων προϊόντων κατανάλωσης, αλλά της ίδιας της εργασίας ως δημιουργικής δραστηριότητας» (σ. 255). Με την εργασία να αποτελεί πλέον εσωτερική ανάγκη και αυτοσκοπό, οι ανθρώπινες σχέσεις αποκτούν ριζικά διαφορετικό περιεχόμενο, δεν καθορίζονται «από την κατανομή-ιδιοποίηση των μέσων κατανάλωσης, παύουν, δηλαδή, να υποτάσσονται στη διαδικασία διασφάλισης, δια της παραγωγής, της βιολογικής επιβίωσης και αναπαραγωγής, καθίστανται κυρίως σχέσεις εργασίας, σχέσεις ελεύθερου καταμερισμού των εργασιακών δραστηριοτήτων, χάριν της πραγμάτωσης, καλλιέργειας και ανάπτυξης των δημιουργικών ικανοτήτων όλων των μελών της κοινωνίας» (σ. 256). Ο Π.Π. συναρτά την προοπτική ανάδειξης της εργασίας σε αυτοσκοπό του βίου με την αναγκαιότητα κατάργησης της υποταγής της στη συσσώρευση κεφαλαίου, απελευθέρωσής της από το καθεστώς της ταξικής εκμετάλλευσης, με την εγκαθίδρυση της κοινωνικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής. Καταδεικνύει ότι η προοπτική της ανεπτυγμένης αυτοματοποίησης της παραγωγής και της κατάργησης της χειρωνακτικής εργασίας (εφικτή με την κατάργηση των σχέσεων ταξικής εκμετάλλευσης) συνδέεται με την κυριαρχία της διανοητικής εργασίας, όπου η κοινωνία ως ολότητα, ως ενωμένη ανθρωπότητα (ως φορέας επιστημονικών γνώσεων και γενικών διανοητικών ικανοτήτων), συνιστά παραγωγό, ενιαία παρα-

γωγική δύναμη. Όταν επιτυγχάνεται η κυριαρχία της δημιουργικής εργασίας, σε συνθήκες κοινωνικής ιδιοκτησίας επί των αυτοματοποιημένων μέσων, αλλάζει άρδην ο τρόπος σύνδεσης των ανθρώπων με τα μέσα παραγωγής, μιας και νομοτελώς μετατρέπεται σε συλλογική δραστηριότητα διεύθυνσης, σχεδίασης, οργάνωσης της μορφής και της λειτουργίας τους.

Βάσει αυτής της ανάλυσης, ο Π.Π. διακρίβώνει ότι η κοινωνική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής καθίσταται ανεπτυγμένη, αυθεντικά κοινωνική ιδιοκτησία μόνο σε συνθήκες κυριαρχίας της αυτοματοποιημένης παραγωγής. «Η κοινωνική ιδιοκτησία των ανθρώπων στα μέσα παραγωγής, στην πλέον ανεπτυγμένη μορφή της, είναι αυτή στο πλαίσιο της οποίας οι άνθρωποι ιδιοποιούνται τα μέσα παραγωγής ως φορείς καθολικών διανοητικών ικανοτήτων, ως μορφωμένα, πολύπλευρα καλλιεργημένα, πολιτισμικά ανεπτυγμένα άτομα. Αυτός ο τρόπος ιδιοποίησης αποτελεί τον κατεξοχήν ανεπτυγμένο, ώριμο κοινωνικό τρόπο ιδιοποίησης του κόσμου, όπου το «κτήμα» του ανθρώπου, οι επιστημονικές γνώσεις και δημιουργικές ικανότητες που χρειάζονται για τη διεύθυνση των μέσων παραγωγής, υφίσταται και αναπτύσσεται μόνον ως κτήμα και των άλλων ανθρώπων, μόνον ως συλλογικό πολιτισμικό κεκτημένο και ως συλλογική πολιτισμική παραγωγική δύναμη της ανθρωπότητας» (σ. 265-266). Γι' αυτό ακριβώς «για τους κλασικούς του μαρξισμού το ιδεώδες της κομμουνιστικής κοινωνίας προβάλλει ταυτόχρονα και ως «μορφωτικό» ιδεώδες, ως ιδεώδες

πολύπλευρα ανεπτυγμένων προσωπικοτήτων» (σ. 266). Με αυτή την έννοια το ιδεώδες συναρτάται με την ολόπλευρη φυσική και νοητική καλλιέργεια-παιδεία, «η ανάπτυξη του ατόμου, ως προσωπικότητας, αποτελεί τον ύψιστο σκοπό της μόρφωσης, με όλες τις συμπεριλαμβανόμενες τυπικές και άτυπες μορφές αγωγής, εκπαίδευσης, μάθησης» (σ. 270).

Στη συνέχεια ο Π.Π. αναφέρεται στα επίπεδα, στις πλευρές και στις μορφές του νοείν εντός της γνωστικής διαδικασίας (διάνοια και λόγο), του ειδέναι και του συνειδέναι (ηθική, αισθητική, φιλοσοφία), φορέας των οποίων είναι η ολόπλευρα ανεπτυγμένη προσωπικότητα, που ζει και δραστηριοποιείται συνειδητά, βάσει του ιδεώδους της καλοσύνης, της ομορφιάς και της αλήθειας. «Η εργασία που πραγματοποιείται σύμφωνα με τους νόμους της καλοσύνης, της ομορφιάς και της αλήθειας, όπως επισημαίνει ο Β.Α.Βαζιούλιν, παύει να αποτελεί εργασία, με την μορφή που αυτή είχε στη μέχρι τώρα ιστορία της ανθρωπότητας. Αποκτά τώρα ριζικά νέο περιεχόμενο, συνιστά, κατεξοχήν, πολιτισμό, πολιτισμική δημιουργία, ενώ οι εργασιακές σχέσεις καθίστανται σχέσεις αμοιβαίας, πολύπλευρης καλλιέργειας» (σ. 279).

Ο Π.Π. ολοκληρώνει το έργο του συνάγοντας κάποια πορίσματα αναφορικά με αυτό που αποκαλεί «εξέλιξη¹ της κοι-

1. Από την άποψη της διαλεκτικής, είναι προβληματική η χρήση του όρου «εξέλιξη» αναφορικά με την κοινωνία και την ιστορία. Είναι γνωστή η αντιπαλότητα εξελικτικής πορείας

ωνίας». Η τελευταία, «δεν αφορά απλώς σε εναλλαγή κοινωνικών σχηματισμών, παρά στην εμφάνιση, διαμόρφωση και ωρίμανση των ίδιων των κοινωνικών σχέσεων, της κοινωνίας εν γένει, διαμέσου του σταδιακού μετασχηματισμού των αφετηριακών φυσικών δεσμών. Η περίοδος της ταξικής κοινωνίας, που ξεκινά με τη διάσπαση της πρωτόγονης κοινότητας του γένους, αφορά στη φάση διαμόρφωσης της κοινωνικής ολότητας, ενώ η υπέρβασή της, η χειραφέτηση της εργασίας και ενοποίηση της ανθρωπότητας αποτελούν την πεμπτουσία της ωρίμανσης των κοινωνικών σχέσεων.

Από αυτή τη σκοπιά, θα λέγαμε ότι όλη η ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας, ως διαδικασία γέννησης, διαμόρφωσης αλλά και ωρίμανσης των ίδιων των κοινωνικών σχέσεων κατατείνει στην προοπτική της ενωμένης κομμουνιστικής κοινωνίας, την οποία ο Κ.Μαρξ θεωρούσε μετάβαση από την προϊστορία στην αυθεντική ιστορία της ανθρωπότητας» (σ. 283).

Βλέπει ότι η κλιμακούμενη αντίφαση παραγωγικών δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής, «ως ουσιώδης διάσταση της αντίφασης μεταξύ φυσικών και κατεξοχόν κοινωνικών στοιχείων της εργασίας και της κοινωνίας, τείνει σήμερα προς την επίλυσή της (πράγμα που δε μπορεί να πραγματοποιηθεί αυτομάτως, στις σημερινές κοινωνικές συνθήκες), προς τη βαθμίδα εξέλιξής της στην οποία αυτή εμφανίζεται ως κατεξοχόν αντίφαση, όπου έκαστη πλευρά της, στη διαφορά της από την άλλη μετατρέπεται στο-έτερό της: η κυριαρ-

χία της διανοητικής εργασίας και εν γένει της γνωσιακής-πολιτισμικής δραστηριότητας σηματοδοτεί την μετατροπή των ανθρώπων, στην κοινωνική ενότητά τους, (δηλαδή, ως προσωπικοτήτων, ως φορέων κοινωνικών-πολιτισμικών ιδιοτήτων) σε ενιαία παραγωγική δύναμη. Όταν οι άνθρωποι εργάζονται ως φορείς κοινωνικής συνείδησης και δια μέσου αυτής, τότε παραγωγική δύναμη είναι η ίδια η κοινωνικότητά τους, ο εσωτερικός δεσμός πολύπλευρα ανεπτυγμένων, και συνεπώς διαφορετικών στην ανάπτυξή τους, προσωπικοτήτων» (σ. 285-286).

Συνοψίζοντας, αναφέρω επιγραμματικά σε τι κυρίως συνίσταται η συνεισφορά του Π.Π. με αυτό το έργο:

1. Αναδεικνύει κομβικά και ουσιώδη χαρακτηριστικά της εποχής, με έμφαση στις αλλαγές που συντελούνται λόγω της αντιφατικής ανάπτυξης της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου στο

και επαναστατικής ανάπτυξης ως προτύπων πρόσληψης και προσέγγισης των κοινωνικών διαδικασιών και της ιστορίας. Η εξέλιξη αφορά κυρίως διαδικασίες με κλιμακωτές αλλαγές χαρακτηριστικών, όπου κυριαρχεί το στοιχείο μιας λίγο-πολύ γραμμικής συνέχειας έναντι αυτού της ασυνέχειας και των αλμάτων. Η επαναστατική *ανάπτυξη* αφορά ριζικές ποιοτικές και ουσιώδεις μεταβολές, συνδεδεμένες με την εμπλοκή σε αυτές του υποκειμενικού παράγοντα (απόντος στη φύση), με την πραγμάτωση σκοποθεσιών. Με τον εξελικτισμό συνδέονται και κοινωνικο-πολιτικές αντιλήψεις που θεωρούν εφικτή τη σταδιακή μετέξελξη της κεφαλαιοκρατίας σε σοσιαλισμό.

χαρακτήρα της εργασίας και στο είδος του υποκειμένου, σε συνδυασμό με την αντίστοιχη ιστορική αναβάθμιση της θέσης και του ρόλου της εκπαίδευσης στην κοινωνία.

2. Θέτει σημαντικές πτυχές του προσδιορισμού των νέων αναδυόμενων συνιστωσών της μισθωτής εργασίας, αναγκαίες για την περαιτέρω διακρίβωση του κοινωνικού υποκειμένου κατ' αρχάς ως «τάξης εν εαυτώ» και στη συνέχεια, για την αυτογνωσία, αυτοσυνειδησία και τη συγκρότησή της σε «τάξη δι' εαυτήν».
3. Αναδεικνύει βασικές πτυχές νομοτελών τάσεων ανάπτυξης της θέσης και του ρόλου της γνώσης και της μόρφωσης εντός του ιστορικού γίνεσθαι της κοινωνίας, με ιδιαίτερη έμφαση στην αντιφατική σχέση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος με την πορεία προς μια «κοινωνία της γνώσης».
4. Αναλύει την αντιφατικότητα της υπαγωγής γνώσης και μόρφωσης στην κυριαρχία των εμπορευματικών και χρηματικών σχέσεων, την υποβάθμιση-υποκατάσταση της γνώσης από αγοραία πληροφορία και τη συνακόλουθη αγοραία μετάλλαξη ερευνητικών ιδρυμάτων και πανεπιστημίων στον «ακαδημαϊκό καπιταλισμό».
5. Αναδεικνύει ουσιώδη γνωρίσματα του συν-ειδέναι και της σύγχρονης κρίσης της κοινωνικής συνειδησης, σύμπτωμα και συνιστώσα της οποίας είναι και η «μεταμοντέρνα κατάσταση».
6. Πραγματεύεται τις συνδεόμενες με τη διανοητική εργασία επί κεφαλαιοκρατίας χειραγωγικές-καταστροφικές και χειραφετικές-δημιουργικές τάσεις.

7. Δεν περιορίζεται στην ανάδειξη του κομβικού ρόλου της αναβάθμισης γνώσης και μόρφωσης, αλλά βλέπει σε αυτήν ουσιώδη στοιχεία για τη διακρίβωση θετικών (εν αντιθέσει προς αρνητικών, «αντι-καπιταλιστικούς» κ.ο.κ.) προσδιορισμών της νομοτελούς προοπτικής χειραφέτησης και ενοποίησης της ανθρωπότητας.
8. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος συνδυασμού στοιχείων ιστορικής και λογικής-συστηματικής προσέγγισης του αντικειμένου της έρευνας από το συγγραφέα, αλλά και η χρήση της σχετικής βιβλιογραφίας, τόσο ως πηγής πραγματολογικού υλικού και εμπειρικών θεωρητικών ιδεών περί του αντικειμένου, όσο και ως αντικειμένου κριτικής μονομερειών και ιδεολογημάτων.

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση, οφείλω να επισημάνω ότι το βιβλίο αυτό είναι εξαιρετικά πρωτότυπο, επίκαιρο, τεκμηριωμένο και χρήσιμο. Ο τρόπος προσέγγισης και γραφής, ισορροπώντας μεταξύ συστηματικής θεωρητικής πραγμάτευσης, θεματικής ανάλυσης και πληθώρας βιβλιογραφικών αναφορών, καθιστά το έργο ενδιαφέρον και προσπελάσιμο, όχι μόνον από τους ειδικούς και τους εκπαιδευτικούς, αλλά και από κάθε ενδιαφερόμενο. Ο συγγραφέας θέτει τολμηρά και ραγιστικά προβλήματα και προσεγγίσεις, ανοίγοντας ερευνητικές και πρακτικές προοπτικές. Συνιστά μια συμβολή στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία, τουλάχιστον αντίστοιχη του επιπέδου έργων ερευνητών όπως ο R. Jacoby και ο T. Eagleton. □